

414

वी ३३२

Approved by the Director of Public Instruction, Madras.

A 299 श्री: ॥

॥ बृहच्छब्दरूपावलिः ॥

कुंभघोणस्थेन मल्लियं रामाचार्य मुनुत्त
पण्डित टी. आर्. कृष्णाचार्येण
संकलिता ।

H 231

साच

तत्पुत्रेण टी. के. वेंकोबाचार्येण
प्रकाशिता ।

Dec 68

BRIHAT SABDARUPAVALI

Registered under Act XXV of 1867.

[All Rights Reserved.]

COMPILED BY

Pandit T. R. KRISHNACHARYA

Proprietor MADHVA VILAS BOOK DEPOT,

KUMBAKONAM

AND

PUBLISHED BY

Son T. K. VENKOBACHARYA.

SECOND EDITION.

PRINTED AT THE

HINDI PRACHAR PRESS, TRIPLICATA, MADRAS.

Price 8 As.]

1931.

[Postage Extra.]

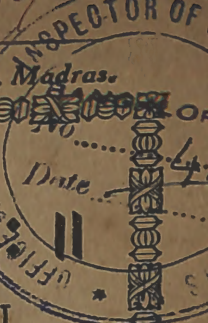
3 / Sanskrit

32153

414 A 27

Approved by the Director of Public Instruction, Madras.

श्रीः ॥

॥ बृहच्छब्दरूपावलिः ॥

कुम्भघोणस्थेन मल्लियं रामाचार्यं सूनुना
पण्डित टी. आर्. कृष्णाचार्येण
संकलिता ।

साच
तत्पुत्रेण टी. के. वेंकोबाचार्येण
प्रकाशिता ।

BRIHAT SABDARUPAVALI

Registered under Act XXV of 1867.

[All Rights Reserved.]

COMPILED BY

Pandit T. R. KRISHNACHARYA

Proprietor MADHVA VILAS BOOK DEPOT,

KUMBAKONAM

AND

PUBLISHED BY

His Son T. K. VENKOBACHARYA.

SECOND EDITION.

PRINTED AT THE

HINDI PRACHAR PRESS, TRIPPLICANE, MADRAS.

Price 8 As.]

1931.

[Postage Extra.]

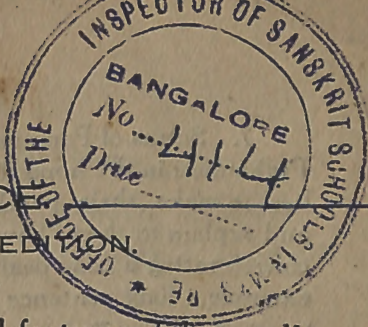
श्रीः ॥

1890

SGDF

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

The following are the special features of the small volume entitled “**BRIHAT-SABDA-RUPAVALI**”

1. All the important forms and varieties of Declensions that generally occur in the Kavyas, and that are mentioned in the Sidhanta Kaumudi, have been incorporated excepting certain very queer and out of the way ones. “प्रियाष्टन्,” etc.
2. Present participles, etc., relating to all the conjugations have been declined in all the genders.
3. The Sabdas are numbered in the numerical order, and wherever a particular word is declined in only a few cases such as the Nominative, and Accusative, the forms in the other cases being indicated as similar to those of a previous Sabda, the latter's number is given to facilitate ready reference.
4. There are 250 Leading or Typical words declined, 250 minor ones, and 200 of all genders making up a total of 700.
5. An alphabetical Index of all the 700 Sabdas declined, is appended for easy reference, and is intended to save time which is even more precious and valuable than gold.
6. In the second part eight Prakaranas are included.

7. Sutras of Panini are quoted in the aforesaid eight Prakaranas in the hope that teachers will endeavour their best to make their pupils get by heart some small sutras, and explain to them how our ancients had the Genius of concentrating a good deal of meaning in a few words. For example a long sentence such as, "If अ or आ is followed by इ, उ, ऋ or ॠ short or long, the corresponding Guna letter is substituted for both," is concentrated and compressed into a Sutra of *only three letters* आहुणः they cannot but prefer the latter. A love of Panini if created and inculcated in young and enthusiastic minds is sure to help the regeneration of Sanskrit.

8. The present volume has not been rendered into English; for if it should be translated into English, pupils will surely depend on the translations alone and ignore Sanskrit altogether.

9. If so desired, the Sutras may be omitted in the first reading.

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्री गणेशाय नमः ।

अस्मिन् बृहच्छब्दरूपावलिनाम्नि पुस्तके विद्यमाना विशेषाः—

१. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामुक्ताः काव्येषु प्रयुज्यमानाः प्रायः सर्वे शब्दाः अभित्तिचित्रायितान् “ प्रियाष्टन् ” प्रभृतीन् कांश्चन वर्जयित्वाऽत्र गुम्फिताः ।

२. विशेष्यनिघ्नानां “ गुरु ” प्रभृतीनां शब्दानां लिङ्गत्रये-पि रूपाणि प्रदर्शितानि । शवादिदशविकरणिनामपि धातूनां शत्रन्तानां लिङ्गत्रयेऽपि रूपनिष्पत्तिप्रकारः सप्रपञ्चं निरूपितः । अयमेको वरो व्युत्पत्तिस्मृत्याम् ।

३. आद्यमारभ्यान्तिमपर्यन्तानां शब्दानां प्रातिस्विकी क्रमिकसंख्या वितीर्णाऽस्ति । यत्र कस्यचिच्छब्दस्य कासुचिद्विभक्तिषु रूपं प्रदर्श्य शेषममुकशब्दवदित्युच्यते, तत्र सा क्रमिकसंख्या मुद्रिता वर्तते । तेन च्छात्राणां शब्दान्वेषणप्रयासो न्यूनीकृतः ।

४. अस्मिन् पुस्तके उपसार्धद्विशता उपजीव्यशब्दाः प्रायस्तावन्त उपजीवकशब्दाः उपद्विशता लिङ्गान्तरशब्दाश्चेति संकलय्य उपसप्तशताः शब्दाः अनुक्रान्ताः ।

५. सर्वेषामपि शब्दानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका संमुद्घादौ संयोजिता । तथा स्वापेक्षितशब्दान्वेषणे व्ययीभवतः कालापरनामकस्य काञ्चनादपि महार्घस्य आयुषो लामो विद्यार्थिनां भवेत् ।

६. नैतावानेव विशेषोऽत्र । अपि तु—संधिप्रकरणम् १, अव्ययप्रकरणम् २, स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ३, कारकप्रकरणम् ४, प्रयोगप्रकरणम् ५, समासप्रकरणम् ६, तद्धितप्रकरणञ्च ७ इत्येतानि सप्त प्रकरणानि पुनरस्य द्वितीयागे संमेलितानि ।

७. अष्टस्वपि प्रकरणेषु तत्र तत्र पाणिनिसूत्राण्युदाहृतानि ।
 कचित्कचित् सूत्राणां लघु विवरणमपि कृतम् । एवं वैयाकरणसू-
 त्राण्यत्र संकलयितुर्ममाभिसंधिस्तावत् - उपध्यायाः बालान्विद्यार्थिनः
 “ राजाहःसखिभ्यष्टच् ” इत्यादीनि अल्पाक्षराणि सूत्राणि मुख-
 स्थानि कारयित्वा “ राजादिशब्दाः समासे अकारान्ता भवन्ति ।
 यथा— धर्मराजः, उत्तमाहः, कृष्णसखः ” इति रीत्या लघुविवर-
 णमपि पाठयेयुश्चेत् प्रतिष्ठाकामुका बालाः वयं पाणिनि सूत्रं पठामः
 इति कुतूहलात् अनायासेन सूत्राणि हृद्गतानि कुर्युः अर्थं च जानीयुः ।
 अपि च—“ If अ or आ is followed by इ, उ, ऋ or ल
 short or long, the corresponding Guna letter is sub-
 stituted for both. ” इत्येतादृशेन दीर्घेण भाषान्तरवाक्येन बो-
 धनीयो विषयः गीर्वाणभाषायाम् “ आद्गुणः ” इति त्र्यक्षरेण
 सूत्रेण बोध्यते इति संस्कृतभाषाया गौरवं तत्प्रयोक्तृणां पूर्वाचा-
 र्याणां सामर्थ्यातिशयं च ते अवगच्छेयुः ।

८. इतरेषां पुस्तकेष्विव अस्मिन् पुस्तकेऽपि आज्ञलभाषा-
 यां विवरणाकरणस्य कारणन्तु— तथा कृते तेनैव विदितप्रमेयानां वि-
 द्यार्थिनां गीर्वाणभाषापरिचयो नाधिकं भवेदिति ।

९. प्रथमाभ्यासे पाणिनिसूत्राणि विहाय शब्दादीनष्टौ प्रक-
 रणानि केवलं पठितुकामैस्तथा कर्तुमपि शक्येत । नेमानि सूत्राणि
 तत्सङ्कल्पं प्रतिबध्नीयुः ।

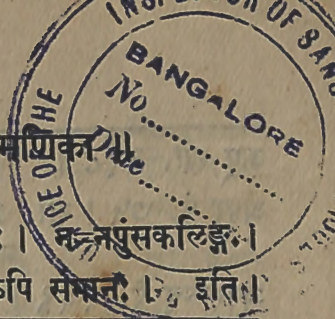
कुम्भघोणे
 १५—६—१९२२.

इति विद्वज्जन निकुरुम्बदासः ।

कृष्णाचार्यः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

॥ अथ शब्दानां वर्णानुक्रमणिका ॥

अत्र संकेताः-पुं=पुंलिङ्गः । स्त्री=स्त्रीलिङ्गः । न=नपुंसकलिङ्गः ।
द्वि=स्त्रीपुंसयोः समानः । त्रि. लिङ्गत्रयेऽपि समानः । इति ।

अक्का स्त्री. १३७ ।
अक्षि न. १५७ ।
अग्नि पुं. २ ।
अग्निमथ् पुं. १८३ ।
अजर पुं. ११५ । न. १५१ ।
अणिमन् पुं. ३४ ।
अतिचमू पुं. १३५ ।
अतिलक्ष्मी पुं. १३० ।
स्त्री. १४८ ।
अतिसख पुं. १ ।
अतिस्त्रि पुं. १२४ अ. स्त्री.
१४६ । न. १६१ ।
अदत् पुं. ३२ । स्त्री. अदती
१४ । न. ६० ।
अदद्यञ्च् पुं. १७० । स्त्री.
अदद्रीची १४ । न. २२७ ।
अदम् पुं. ११० स्त्री. १११ ।
न. ११२ ।

अधर पुं. ७५ । स्त्री. ७३ ।
न. ७७ ।
अध्यञ्च् पुं. १७० । स्त्री.
अधीची १४ । न. १२७ ।
अनडुह् पुं. २१५ ।
अनर्वन् पुं. ३५ ।
अनादि पुं. २ । स्त्री. १३ ।
न. २३ ।
अनेहस् पुं. २१० ।
अन्तर पुं. ७५ । स्त्री. ७३ ।
न. ७७ ।
अन्य पुं. ७२ । स्त्री. ७३ । न.
८० अ. ।
अन्यतम पुं. १ । स्त्री. १२ ।
न. २१ ।
अन्यतर पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।
न. ८० अ. ।
अन्वञ्च् पुं. १७१ । स्त्री. अ-
नूची १४ । न. २२९ ।

अप् स्त्री. २१८ ।
 अपर पुं. ७५ । स्त्री. ७३ ।
 न. ७७ ।
 अपराञ्च् पुं. १६९ । स्त्री.
 अपराची १४ । न. २२७ ।
 अम्ना स्त्री. १३७ ।
 अर्ध पुं. ११३ । स्त्री. १३८ ।
 न. २१ ।
 अर्यमन् पुं. १८७ ।
 अर्वन् पुं. १९२ ।
 अल्प पुं. ११३ । स्त्री. १३८ ।
 न. २१ ।
 अल्ला स्त्री. १३७ ।
 अवर पुं. ७५ । स्त्री. ७३ ।
 न. ७७ ।
 अवाञ्च् पुं. १६९ । स्त्री. अ-
 वाची १४ । न. २२७ ।
 अवी स्त्री. १४८ ।
 अश्रु न. २४ ।
 अष्टन् त्रि. १९६ ।
 अष्टादशन् त्रि. १९५ ।
 असृज् न. ५९ ।
 अस्थि न. १५७ ।

अस्मद् त्रि. १०३ ।
 अहन् न. २३७ ।
 आत्मन् पुं. ३५ ।
 आपद् स्त्री. ४८ ।
 आयुस् न. २४६ ।
 आशिस् स्त्री. २२४ ।
 आस्य न. १५५ ।
 इतर पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।
 न. ८० अ. ।
 इदम् पुं. १०४ । स्त्री. १०५ ।
 न. १०६ ।
 इयत् पुं. ३० । स्त्री. इयती
 १४ । न. ६० ।
 उत्तर पुं. ७५ । स्त्री. ७३ ।
 न. ७७ ।
 उदक न. १५३ ।
 उदञ्च् पुं. १७२ । स्त्री. उ-
 दीची १४ । न. २३० ।
 उद्गात् पुं ६ । स्त्री. उद्गात्री
 १४ । न. २६ ।
 उन्नी द्वि. १२६ । न. १५९ ।
 उपाञ्च् पुं. १६९ । स्त्री.
 उपाची १४ । न. २२७ ।

उपानह् स्त्री. २२५
उपेयिवस् पुं. ४३ । स्त्री. उ-
पेयुषी १४ । न. २४५ ।
उभ पुं. ८१ । स्त्री. ८२ ।
न. ८३ ।
उभय पुं. ८४ । स्त्री. ८५ ।
न. ८६ ।
उल्लसत् न. ६२ ।
उशनस् पुं. २०९ ।
उष्णिह् स्त्री. २२६ ।
ऊर्ज् न. २३४ ।
ऋत्विज् पुं. २८ ।
ऋभुक्षिन् पुं. १९४ ।
एक [मुख्याद्यर्थकः] पुं. ७२ ।
स्त्री. ७३ । न. ७४ ।
एक [संख्यावाचकः] पुं.
७८ । स्त्री. ७९ । न. ८० ।
एकतम पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।
न. ८० अ. ।
एकतर पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।
न. ७४ ।
एकादशन् त्रि. १९५ ।

एतद् पुं. ९६ । स्त्री. ९७ ।
न. ९८ ।
एतादृश् पुं. ३९ । स्त्री. एता-
दृशी १४ । न. ६८ ।
एतावत् पुं. ३० । स्त्री. एता-
वती १४ । न. ६० ।
औडुलोमि पुं. १२४ ।
ककुब् स्त्री. ५१ ।
कटप् द्वि. १३४ ।
कतम पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।
न. ८० अ. ।
कतर पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।
न. ८० अ. ।
कति त्रि. १२३ ।
कतिपय पुं. ११३ । स्त्री.
१३८ ।
कनीयस् पुं. ४२ । स्त्री. क-
नीयसी १४ । न. ७० ।
कमल् पुं. १९९ । स्त्री.
२२१ । न. २४१ ।
करभू द्वि. १३२ ।
करांग्रि न. २२ ।

करिन् पुं. ३६ । स्त्री.
 करिणी १४ ।
 करिष्यत् पुं. ३२ । स्त्री.
 करिष्यन्ती १४ ।
 कर्तृ पुं. ६ स्त्री. कर्त्री १४ ।
 न. २६ ।
 कर्मकृत् द्वि. २९ । न. ६० ।
 कर्मन् न. ६६ ।
 कवि पुं. २ ।
 कारभू पुं. १३४ ।
 कारयत् पुं. ३२ । स्त्री. कार-
 यन्ती १४ । न. ६३ ।
 किम् पुं. १०७ । स्त्री. १०८ ।
 न. १०९ ।
 कियत् पुं. ३० । स्त्री.
 कियती १४ । न. ६० ।
 कीदृश् पुं. ३९ । स्त्री.
 कीदृशी १४ । न. ६८ ।
 कुर्वत् पुं. ३२ । स्त्री. १४ ।
 न. ६० ।
 कृष्ण पुं. १ । स्त्री. कृष्णा
 १२ ।
 कृष्णवर्त्मन् पुं. ३५ ।

क्रीणत् पुं. ३२ । स्त्री.
 क्रीणती १४ । न. ६० ।
 क्रोष्टु पुं. १३१ । स्त्री. क्रोष्टी
 १४ ।
 क्षमा स्त्री. १२ ।
 क्षुब्ध स्त्री. ४९ ।
 खञ्ज् न. २०३ ।
 खलपू द्वि. १३३ ।
 गच्छत् पुं. ३२ । स्त्री. ग-
 च्छन्ती ४७ अ. । न. ६३ ।
 गणपति पुं. २ ।
 गन्तु पुं. ६ । स्त्री. गन्त्री
 १४ । न. २६ ।
 गरिमन् पुं. ३४ ।
 गरीयस् पुं. ४२ । स्त्री.
 गरीयसी १४ । न. ७० ।
 गरुत् पुं २९ ।
 गवाञ्च् न. २३२ ।
 गिर् स्त्री. ५२ ।
 गुणवत् पुं. ३० । स्त्री.
 गुणवती १४ । न. ६० ।
 गुणिन् पुं. ३६ । स्त्री.
 गुणिनी १४ । न. ६७ ।

गुप् पुं. ३७ ।
 गुरु पुं ५ । स्त्री. गुर्वी । १४-
 गुरु. १५ । न. २५ ।
 गृहपति पुं. २ । स्त्री. १३ ।
 गो द्वि. १० ।
 गोपा द्वि. १२० ।
 गोमत् पुं. ३० । स्त्री.
 गोमती १४ । न. ६० ।
 गौरी स्त्री. १४ ।
 ग्रामणी द्वि. १२६ ।
 ग्लौ पुं. ११ ।
 घृतस्पृश् द्वि. २२२ ।
 चकासत् पुं २९ । स्त्री.
 चकासती १४ । न. ६१ ।
 चक्रिन् पुं. ३६ । स्त्री.
 चक्रिणी १४ । न. ६७ ।
 चक्षुस् न. २४६ ।
 चतुर् पुं. १९८ । स्त्री. २१९ ।
 न. २४० ।
 चतुष्टय पुं. ११३ । स्त्री.
 चतुष्टयी १४ । न. २१ ।
 चन्द्रमस् पुं. ४१ ।

चमू स्त्री. १६ ।
 चरम पुं. ११३ । स्त्री. १३८ ।
 न. २१ ।
 चर्मन् न. ६६ ।
 चिकीर्ष पुं. २०२ ।
 चिकीर्षत् पुं. ३२ । स्त्री.
 चिकीर्षती १४ । न. ६३
 चित्रलिख् द्वि. १३८ ।
 चोरयत् पुं. ३२ । स्त्री. चो-
 रयन्ती १४ । न. ६३ ।
 जक्षत् पुं. २९ । स्त्री. जक्षती
 ४७ आ । न. ६१ ।
 जगत् न. ६० ।
 जग्मिष्वत् पुं. ४३ । स्त्री. ज-
 ग्मिषी १४ । न. २४५ ।
 जतु न. २४ ।
 जम्बू स्त्री. १६ ।
 जरा स्त्री. १४० ।
 जलपी द्वि. १२६ । न. १५९ ।
 जलमुच् पुं. २७ ।
 जाग्रत् पुं. २९ । स्त्री. जाग्र-
 ती ४७ आ । न. ६१ ।
 जामात् पुं. ७ ।

जुर् स्त्री. ५२ ।
जुहत् पुं. २९ । स्त्री. जुहती
४७ आ । न. ६१ ।
ज्ञात् पुं. ६ । स्त्री. ज्ञात्री १४ ।
न. २६ ।
ज्ञान न. २१ ।
ज्यायस् पुं. ४२ । स्त्री. ज्या-
यसी १४ । न. ७० ।
तदित् स्त्री. ४७ ।
ततम् पुं. ७२ । स्त्री. ७३ । न.
८० अ. ।
ततर ७२ । न. ७३ । न. ८०
अ.
तद् पुं. ९३ । स्त्री. ९४ । न.
९५ ।
तनु स्त्री. १५ ।
तन्त्री स्त्री. १४८ ।
तन्वत् पुं. ३२ । स्त्री. तन्व-
ती १४ । न. ६० ।
तमोनुद् द्वि. ३३ ।
तरी स्त्री. १४८ ।
तस्थिवस् पुं. ४३ । स्त्री. त-
स्थुषी १४ । न. २४५ ।
तादृष् पुं. ३९ । स्त्री. तादृ-

शी १४ । न. ६८ ।
तावत् पुं. ३० । स्त्री. ताव-
ती १४ । न. ६० ।
तिर्यञ्च् पुं. १७३ । स्त्री. ति-
र्यची १४ । न. २३१ ।
तुदत् पुं. ३२ । स्त्री. तुदती-
तुदन्ती १४ । न. ६२ ।
तुरासाद् पुं. २१४ ।
तृतीय पुं. ११४ । स्त्री.
१३९ । न. २१ ।
त्यद् पुं. ९३ । स्त्री. ९४ ।
न. ९५ ।
त्रय पुं. ११३ । स्त्री. त्रयी
१४ । न. २१ ।
त्रि पुं. १२२ । स्त्री. १४५ ।
न. १५८ ।
त्रितय पुं. ११३ । स्त्री. त्रितयी
१४ । न. २१ ।
त्रितीय पुं. ११४ । स्त्री. १३९
त्व पुं. ७२ । स्त्री. ७३ । न.
७४ ।
त्वच् स्त्री. ४५ ।
त्विष् स्त्री. ५६ ।

दक्षिण पुं. ७५ । स्त्री. ७३ ।
 न. ७७ ।
 दण्डिन् पुं. ३६ । स्त्री. द-
 ण्डिनी १४ । न. ६७ ।
 ददत् पुं. २९ । स्त्री. ददती
 ४७ आ. । न. ६१ ।
 दधत् पुं. २९ । स्त्री. दधती
 ४७ आ. । न. ६१ ।
 दधि न. १५७ ।
 दधृष् पुं. २०३ ।
 दन्त पुं. ११७ ।
 दरिद्रत् पुं. २९ । स्त्री. दरि-
 द्रती ४७ आ. । न. ६१ ।
 दशन् त्रि. १९५ ।
 दामन् स्त्री. ५० । न. ६५ ।
 दाम्बस् पुं. ४३ । स्त्री. दाशु-
 षी १४ । न. २४५ ।
 दिव् स्त्री. ५३ ।
 दिविषद् द्वि. ३३ ।
 दिश् स्त्री. ५४ ।
 दीव्यत् पुं. ३२ । स्त्री. दीव्य-
 न्ती ४७ अ. । न. ६३ ।

दुर्गा स्त्री. १२ ।
 दुर्धी द्वि. १४७ ।
 दुर्मति पुं. २ । स्त्री. १३ । न.
 २३ ।
 दुहित् स्त्री. १८ ।
 दुह् द्वि. २११ ।
 दृग् द्वि. १३४ ।
 दृन् द्वि. १३२ ।
 दृम्भू पुं. १३३ ।
 दृश् स्त्री. २२२ ।
 देव पुं. १ । स्त्री. देवी १४ ।
 देवद्यञ्च् पुं. १७० । स्त्री.
 देवद्रीची १४ । न. २२८ ।
 देवृ पुं. ७ ।
 दोष् पुं. २०६ ।
 द्यो स्त्री. १९ ।
 द्रुह् द्वि. २१२ ।
 द्रय पुं. ११२ । स्त्री. द्वयी
 १४ । न. २१ ।
 द्वार् स्त्री. २२० ।
 द्वि पुं. ९० । स्त्री. ९१ । न.
 ९२ ।

द्वितीय पुं. ११३ । स्त्री. १४ ।

न. २१ ।

द्वितीय पुं. ११४ । स्त्री. १३९ ।

न. २१ ।

द्विष् द्वि. ४० ।

धन न. २१ ।

धनुस् न. २४६ ।

धातृ पुं. ६ । स्त्री. धात्री १४ ।

न. २६ ।

धी स्त्री. १४७ ।

धीमत् पुं. ३० । स्त्री. धीम-

ती १४ । न. ६० ।

धुर स्त्री. ५२ ।

धेनु स्त्री. १५ ।

ध्वस् पुं. २०८ ।

नदी स्त्री. १४ ।

ननान्द स्त्री. १८ ।

नप्तृ पुं. ६ । स्त्री. नप्त्री १४ ।

नर्मन् न. ६६ ।

नवन् त्रि. १९५ ।

नश् पुं. २०१ ।

नामम् न. ६५ ।

नासिका स्त्री. १४१ ।

निर्जर पुं. ११५ ।

निशा स्त्री. १४२ ।

नी द्वि. १२७ ।

नुदत् पुं. ३२ । स्त्री. नुदन्ती-

नुदती १४ । न. ६२ ।

नृ पुं. १३६ ।

नेवृ पुं. ६ । स्त्री. नेत्री १४ ।

न. २६ ।

नेम पुं. ८७ । स्त्री. ८८ । न.

८९ ।

नौ स्त्री. २० ।

न्यञ्च् पुं. १७० । स्त्री. नी-

ची १४ । न. २२९ ।

पचत् पुं. ३२ । स्त्री. पचन्ती

४७ अ. । न. ६३ ।

पञ्चतय पुं. ११३ । स्त्री. प-

ञ्चतयी १४ । न. २१ ।

पञ्चन् त्रि. १९५ ।

पटु पुं. ५ । स्त्री. पट्टी १४-

पटु १५ । न. २५ ।

पति पुं. ३ । स्त्री. पत्नी १४-

पति १३ ।

पथिन् पुं. १९३ । स्त्री. सुप-
थी १४ ।

पपी द्वि. १२८ ।

पयस् न. ७० ।

पयोमुच् पुं. २७ ।

पर पुं. ७५ । स्त्री. ७३ । न.
७७ ।

परमधी पुं. १२१९ ।

पराञ्च् पुं. १६९ । स्त्री. पराची
१४ । न. २२७ ।

परिव्राज् पुं. १७७ ।

पर्यञ्च् पुं. १७० । स्त्री. प-
रीची १४ । न. २२८ ।

पाद पुं. ११६ ।

पादपाणि न. २२ ।

पितृ पुं. ७ ।

पिपठिष् पुं. २०४ । न. २४४ ।

पुंस् पुं. २०७ ।

पुत्रीयत् पुं. ३२ । स्त्री. पुत्री-
यन्ती ४७ अ. । न. ६३ ।

पुनर्भू द्वि. १३२ । १५० ।

पुर् स्त्री. ५२ ।

पुरोधस् पुं. ४१ ।

पूर्व पुं. ७५ । स्त्री. ७३ । न.
७७ ।

पूषन् पुं. १८७ ।

पृतना स्त्री. १४३ ।

पृथु पुं. ५ । स्त्री. पृथ्वी १४-
पृथु १५ । न. २५ ।

प्रतिदिवन् पुं. १८६ ।

प्रत्यञ्च् पुं. १७० । स्त्री. प्र-
तीची १४ । न. २२८ ।

प्रथम पुं. ११३ । स्त्री. १३१ ।
न. २१ ।

प्रधि न. १५९ ।

प्रधी द्वि. १२५ । १२६ ।

प्ररि न. १६५ ।

प्रशाम् द्वि. १९७ ।

प्रसू स्त्री. १५० ।

प्राञ्च् पुं. १६९ । १७४ । स्त्री.
प्राची १४ । न. २२७ ।

प्राच्छ पुं. १७६ ।

प्रावृष् स्त्री. ५६ ।

प्रेमन् पुं. ३४ । न. ६५ ।

प्रेयस् पुं. ४२ । स्त्री. प्रेयसी १४ । न. ७० ।	भवत् [सर्वना.] पुं. ३० । स्त्री. भवती १४ ।
फल न. २१ ।	भवत् [शत्रन्तः] पुं. ३२ । स्त्री. भवन्ती १४ । न. ६३ ।
बलिन् पुं. ३६ । स्त्री. बलि- नी १४ । न. ६७ ।	भात् पुं. ३२ । स्त्री. भाती- भान्ती ४७ इ. । न. ६२ ।
बहुराजन् स्त्री. २१७ ।	भानु पुं. ५ ।
बहुश्रेयसी पुं. १२९ ।	भारवद् द्वि. २१३ ।
बहूर्ज् न. २३५ ।	भाम् स्त्री. ५७ ।
बिभ्यत् पुं. २९ । स्त्री. बि- भ्यती १४ । न. ६१ ।	भिषज् पुं. २८ ।
बुध् द्वि. १८५ ।	भी स्त्री. १४७ ।
बुद्धि स्त्री. १३ ।	भू स्त्री. १४९ ।
बुद्धिमत् पुं. ३० । स्त्री. बुद्धिमती १४ । न. ६० ।	भूपति पुं. २ ।
बोभुवत् पुं. २९ स्त्री. बोभुवती १४ । न. ६१ ।	भूमृत् पुं. २९ ।
ब्रह्मन् पुं. ३५ । न. ६६ ।	भूवाद् द्वि. २१३ ।
ब्रह्महन् पुं. १८८ । स्त्री. ब्रह्मघ्नी १४ ।	भृज्ज् पुं. १७८ ।
भगवत् पुं. ३० । स्त्री. भगवती १४ । न. ६० ।	भ्रातृ पुं. ७ ।
	भ्रू स्त्री. १४९ ।
	भ्रूणहन् पुं. १८८ । स्त्री. भ्रूणघ्नी १४ ।
	मघवत् पुं. ३० ।
	मघवन् पुं. १९१ ।

मति स्त्री. १३ ।

मथिन् पुं. १९३ ।

मधु न. २४ ।

मनस् न. ७० ।

मनोहारिन् पुं. ३६ । स्त्री.

मनोहारिणी १४ । न. ६७ ।

मरुत् पुं. २९ ।

मर्मन् न. ६६ ।

महत् पुं. ३१ । स्त्री. महती
१४ । न. ६४ ।

महिमन् पुं. ३४ ।

महीरुह् पुं. ४४ ।

मांस न. १५४ ।

मातृ स्त्री. १८ ।

मातृ पुं. ६ । स्त्री. मात्री १४ ।

मास पुं. ११८ ।

मुकुन्द पुं. १ ।

मुद् स्त्री. ४८ ।

मुद् द्वि. २१२ ।

मृदु पुं. ५ । स्त्री. मृद्वी १४,

मृदु १५ । न. २५ ।

मृद्वञ्च् पुं. १७१ । स्त्री.

मृदूची १४ । न. २२७ ।

मृश पुं. ३८ ।

यकृत् न. २३६ ।

यज्वन् पुं. ३५ ।

यतम पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।
न. ८० अ. ।

यतर पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।
न. ८० अ. ।

यद् पुं. ९९ । स्त्री. १०० ।
न. १०१ ।

ययी द्वि. १२८ ।

यवक्री पुं. १२७ ।

यशस् न. ७० ।

यशस्वत् पुं. ३० । स्त्री.

यशस्वती १४ । न. ६० ।

यशस्विन् पुं. ३६ । स्त्री.

यशस्विनी १४ । न. ६७ ।

यात् न. ६२ ।

यात् स्त्री. १८ ।

यादृश् पुं. ६८ । स्त्री.

यादृशी १४ । न. ६८ ।

यावत् पुं. ३० ।

युज् २८ । १८० ।

युध् स्त्री. ४९ ।

युवन् पुं. १९० । स्त्री.

युवति १३ ।

युष्मद् त्रि. १०२ ।

यूष पुं. ११९ ।

रज्जु स्त्री. १५ ।

रत्नमुष् द्वि. ४० ।

रमा स्त्री. १२ ।

रवि पुं. २ ।

राज् पुं. १७७ ।

राजन् पुं. ३४ । स्त्री.

राज्ञी १४ ।

राम पुं. १ ।

रुच् स्त्री. ४५ ।

रुन्धत् पुं. ३२ । स्त्री.

रुन्धती १४ । न. ६० ।

रै पुं. ९ ।

रोचिस् न. २४६ ।

लक्ष्मी स्त्री. १४८ ।

लघिपन् पुं. ३४ ।

लघु पुं. १५ स्त्री. लघ्वी १४ ।

लघु १५ । न. २५ ।

लज्जा स्त्री. १२ ।

लसत् पुं. ३२ । स्त्री.

लसन्ती १४ । न. ६३ ।

लिहं द्वि. ४४ । न. ७१ ।

लू द्वि. १३४ ।

लेखवाह् पुं. २१३ ।

लोमन् न. ६५ ।

वक्तृ पुं. ६ । स्त्री. वक्त्री १४ ।

न. २६ ।

वचस् न. ७० ।

वधू स्त्री. १६ ।

वन न. २१ ।

वयस् न. ७० ।

वर्मन् न. ६६ ।

वर्षा स्त्री. १४४ ।

वर्षाभू पुं. १३२ । स्त्री. १५० ।

वसु न. २४ ।

वस्तु न. २४ ।

SGDF

वाग्मिन् पुं. ३६ । स्त्री.
 वाग्मिनी १४ । न. ६७ ।
 वाच् स्त्री. ४५ ।
 वाणी स्त्री. १४ ।
 वातप्रमी पुं. १२६ । १२८ ।
 वायु पुं. ५ ।
 वार् न. २३९ ।
 वारि न. २२ ।
 विद्वस् पुं. ४३ । स्त्री.
 विदुषी १४ । न. २४५ ।
 विपाश् स्त्री. ५५ ।
 विभ्राज् पुं. १७९ ।
 विश् पुं. ३८ ।
 विश्व पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।
 न. ७४ ।
 विश्वजित् द्वि. २९ ।
 विश्वप न. १५६ ।
 विश्वपा द्वि. १२० ।
 विश्वराज् पुं. १८१ ।
 विश्ववाह् द्वि. २१३ ।
 विश्वसृज् पुं. १७७ ।

विष्णु पुं. ५ ।
 विष्वद्यञ्च् पुं. १७० । स्त्री.
 विष्वद्रीची १४ । न. २२९
 वीरुध् स्त्री. ४९ ।
 वृत्रहन् पुं. १८८ ।
 वेगी द्वि. १२६ । न. १५९ ।
 वेधस् पुं. ४१ ।
 व्यञ्च् पुं. १७० । स्त्री.
 वोची १४ । न. २२८ ।
 व्योमन् न. ६५ ।
 शंखध्मा द्वि. १२० ।
 शम्भु पुं. ५ ।
 शरद् स्त्री. ४८ ।
 शार्ङ्गिन् पुं. ३६ । स्त्री.
 शार्ङ्गिणी १४ । न. ६७ ।
 शासत् पुं. २९ । स्त्री.
 शासती १४ । न. ६१ ।
 शास्त् पुं. ६ । स्त्री. शास्त्री
 १४ । न. २६ ।
 शास्त्रविद् द्वि. ३३ ।

शुचि पुं. २ । स्त्री. १३ ।

न. २३ ।

शुद्धी पुं. १२७ । स्त्री.

१४७ ।

शुश्रुवस् पुं. ४३ । स्त्री.

शुश्रुवुषी १४ । न. २४६ ।

शोचिस् न. २४६ ।

श्री स्त्री. १४७ ।

श्रीमत् पुं. ३० । स्त्री.

श्रीमती १४ । न. ६० ।

श्रुति स्त्री. १३ ।

श्रेयस् पुं. ४२ । स्त्री.

श्रेयसी १४ । न. ७० ।

श्वन् पुं. १८९ । स्त्री.

शुनी १४ ।

श्वश्रू स्त्री. १६ ।

षष् त्रि. २०५ ।

संपद् स्त्री. ४८ ।

संराज् पुं. १७७ ।

सक्थि न. १५७ ।

सखि पुं. ४ ।

सखी स्त्री. १४ ।

सजुष् स्त्री. २२३ ।

सध्यूञ्च् पुं. १७० । स्त्री.

सघ्रीची १४ । न. २२८ ।

सप्तन् त्रि. १९५ ।

सम पुं. ७२ । स्त्री.

७३ । न. ७४ ।

समिध् स्त्री. ४९ ।

सम्यञ्च् पुं. १७० ।

स्त्री. समीची १४ ।

सरित् स्त्री. ४७ ।

सर्व पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।

न. ७४ ।

सर्वद्यञ्च् पुं. १७० ।

स्त्री. सर्वद्रीची १४ ।

सानु न. १६३ ।

सामन् न. ६५ ।

सितत्विष् पुं. ४० ।

सिम पुं. ७२ । स्त्री. ७३ ।

न. ७४ ।

सीता स्त्री. १२ ।

सीमन् स्त्री. ५० ।

सीमा स्त्री. १२ ।

सुगण् द्वि. १८२ ।

सुदिक् पुं. २०० ।

सुद्यु न. २४२ ।

सुद्यो पुं. १० ।

सुधि न. १६० ।

सुधी द्वि. १२७ ।

सुनु न. १६६ ।

सुन्वत् पुं. ३२ । स्त्री.

सुन्वती १४ । न. ६० ।

सुपाद् द्वि. १८४ ।

सुभ्रू स्त्री. १४९ ।

सुमनस् पुं. ४१ । स्त्री.

५७ । न. ७० ।

सुयुज् द्वि. २८ ।

सुरभि पुं. २ । स्त्री. १३ ।

न. २३ ।

सुलू द्वि. १३२ । न. १६४ ।

सुवाच् द्वि. २७ । न. ५८ ।

सुवृश्च् पुं. १७५ ।

सुश्री पुं. १२७ ।

सुहृद् द्वि. ३३ ।

सू स्त्री. १४९ ।

सूनु पुं. ५ ।

से पुं. ८ ।

सेदिवस् पुं. ४३ । स्त्री.

सेदुषी १४ । न. २४५ ।

सेनानी पुं. १२६ ।

सोमपा द्वि. १२० ।

स्तरी स्त्री. १४८ ।

स्त्री स्त्री. १४६ ।

स्निह् पुं. २१२ ।

स्नुह् पुं. २१२ ।

स्पृश् द्वि. २२२ ।

स्मृति स्त्री. १३ ।

स्मृते द्वि. ८ ।

स्मृतो पुं. १० ।

स्रग्विन् पुं. ३६ । स्त्री.

स्रग्विणी १४ । न. ६७ ।

स्रज् स्त्री. ४६ ।

स्रस् पुं. २०८ ।

SGDF

स्व पुं. ७५ । स्त्री. ७३ ।
न. ७७ ।

स्वञ्च् पुं. १७१ । स्त्री.
सूची-१४ । न. १३० ।

स्वनडुह् न. २४७ ।

स्वप् न. २३८ ।

स्वभू द्वि. १३४ ।

स्वयंभू द्वि. १३४ ।

स्वस्र स्त्री. १७ ।

हनु स्त्री. १५ ।

हरत् पुं. ३२ । स्त्री.
हरन्ती १४ । न. ६३ ।

हरि पुं. २ ।

हरित् स्त्री. ४७ ।

हविस् न. २४६ ।

हव्यवाह् पुं. २१३ ।

हाहा पुं. १२१ ।

हुतभुज् पुं. २८ ।

हृद् पुं. १३३ ।

हृदय न. १५२ ।

ही स्त्री. १४७ ।

॥ वर्णानुक्रमणिका संपूर्णा ॥

बृहच्छब्दरूपावल्या विषयानुक्रमणिका ॥

पृष्ठम्

१.	मुखपत्रम् ।	...	...	१
२.	Preface	...	...	३
३.	भूमिका ।	...	...	५
४.	शब्दानां वर्णानुक्रमणिका ।	...	...	७
५.	विषयानुक्रमणिका ।	...	...	२२
६.	अजन्तपुंलिङ्ग साधारणशब्दाः ।	...	...	१
७.	अजन्तस्त्रीलिङ्ग साधारणशब्दाः ।	...	...	७
८.	अजन्तनपुंसकलिङ्ग साधारणशब्दाः ।	...	...	१२
९.	हलन्तपुंलिङ्ग साधारणशब्दाः ।	...	...	१५
१०.	हलन्तस्त्रीलिङ्ग साधारणशब्दाः ।	...	...	२५
११.	हलन्तनपुंसकलिङ्ग साधारणशब्दाः ।	...	...	२९
१२.	सर्वनाम शब्दाः ।	...	...	३३
१३.	अजन्तपुंलिङ्ग विशेषशब्दाः ।	...	...	४६
१४.	अजन्तस्त्रीलिङ्ग विशेषशब्दाः ।	...	...	५८
१५.	अजन्तनपुंसकलिङ्ग विशेषशब्दाः ।	...	...	६५
१६.	हलन्तपुंलिङ्ग विशेषशब्दाः ।	...	...	७२
१७.	हलन्तस्त्रीलिङ्ग विशेषशब्दाः ।	...	...	८९
१८.	हलन्तनपुंसकलिङ्ग विशेषशब्दाः ।	...	...	९१

—* द्वितीयभागे *—

१९.	संधिप्रकरणम् ।	...	...	९७
२०.	अव्यय प्रकरणम् ।	...	...	११८
२१.	स्त्रीप्रत्यय प्रकरणम् ।	...	...	१२३
२२.	कारक प्रकरणम् ।	...	...	१२८
२३.	प्रयोग प्रकरणम् ।	...	...	१३६
२४.	समास प्रकरणम् ।	...	...	१३७
२५.	तद्धित प्रकरणम् ।	...	...	१५३

SGDF

11.6

11.6

11.6

11.6

11.6

11.6

11.6

11.6

11.6

11.6

11.6

SGDF

11.6

श्रीगणेशाय नमः ।

बृहच्छब्दरूपावलिः ।

राम हरि करिन् भूभृत् इत्यादीनि प्रातिपदिकानि ।
स्वौजसमौद्ब्रष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसा-
म्योस्सुप् । प्रातिपदिकेभ्यः स्वादयः स्युः ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	(सु) स्	औ	(जस्) अस्
द्वितीयाविभक्तिः	अम्	(औट्) औ	(शस्) अस्
तृतीयाविभक्तिः	(टा) आ	भ्याम्	भिसु
चतुर्थीविभक्तिः	(डे) ए	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमीविभक्तिः	(ङसि) अस्	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठीविभक्तिः	(ङस्) अस्	ओस्	आम्
सप्तमीविभक्तिः	(ङि) इ	ओस्	(सुप्) सु

पराङ्मुखस्याभिमुखीकरणे प्रयुज्यमानात्प्रातिपदिकात्परस्याः
प्रथमाविभक्तेः सम्बोधनप्रथमेति संज्ञा । तत्र एकवचनस्य संबु-
द्धिरिति संज्ञा ।

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । २. द्व्येकयोर्द्वि-
वचनैकवचने । बहुषु बहुवचनम् । ३. विभक्तिश्च । सु औ जस्
इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः संज्ञाः । ४. एकवचनं
संबुद्धिः ।

SGDF

अथाजन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ १ ॥

(१) अकारान्तः पुंलिङ्गो “राम” शब्दः ।

प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
संबोधनम्	हे रामै	हे रामौ	हे रामाः
द्वितीया	रामैम्	रामौ	रामान्
तृतीया	रामेणै	रामाभ्याम्	रामैः
चतुर्थी	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
पञ्चमी	रामात् रामाद् }	रामाभ्याम्	रामेभ्यः

१. ससजुषो रुः । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।
२. वृद्धिरेचि । ३. णङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः । ४. अमि पूर्वः । ५. तस्मान्छसो नः पुंसि । ६. टाडसिङ्सामिनात्स्याः । ७. सुपिच । ८. अतो भिस पेस् । ९. डेर्यः । १०. बहुवचने झल्येत् । ११. वाङवसाने ।

षष्ठी	रामस्य	रामैयोः	रामैणाम्
सप्तमी	रामे	रामयोः	रामेषु

एवं देव कृष्ण मुकुन्द अन्यतम इत्यादयः ।

(२) इकारान्तः पुंलिङ्गो “हरि” शब्दः ।

प्र.	हरिः	हरी	हरयः
सं.	हे हरै	हे हरी	हे हरयः
द्वि.	हरिम्	हरी	हरीन्
तृ.	हरिणौ	हरिभ्याम्	हरिभिः
च.	हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
पं.	हरैः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः

१२. ओसि च । १३. ह्रस्वनद्यापो नुद् ।
- नामि । १४. आद्गुणः । १५. आदेशप्रत्यययोः ॥
१. प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । २. जसि च ।
३. ह्रस्वस्य गुणः । णङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः । ४. शेषो व्यसखि । आडो नाऽस्त्रियाम् । ५. वेडिति ।
६. डसि डसोश्च ।

ष. हरेः हर्योः हरीणाम्
स. हरौ हर्योः हरिषु

एवं अग्नि रवि कवि प्रभृतयः, भूपतिप्रभृ-
तयः पत्यन्तशब्दाश्च ।

(३) इकारान्तः पुंलिङ्गः “पति” शब्दः ।

प्र.	पतिः	पती	पतयः
सं.	हे पते	हे पती	हे पतयः
द्वि.	पतिम्	पती	पतीन्
तृ.	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
च.	पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
प.	पैत्युः	पतिभ्याम्	पतिभ्यः

७. अन्ध वेः ।

१. पतिस्समास एव । २. ख्यत्यात्परस्य ।

ष. पत्युः पत्योः पतीनाम्
स. पत्यौ पत्योः पतिषु

भूपति गणपति प्रभृतयः पत्यन्तशब्दास्तु
हरि (२) शब्दवत् ।

(४) इकारान्तः पुंलिङ्गः “सखि” शब्दः ।

प्र.	सखौ	सखायौ	सखायः
सं.	हे सखे	हे सखायौ	हे सखायः
द्वि.	सखायम्	सखायौ	सखीन्

३. औत् ।

१. अस्य घिसंज्ञा नास्ति । २. अनङ् सौ ।
सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । हल्ङ्याभ्यो दीर्घा-
त्सुतिस्यपृक्तं हल् । ३. सख्युरसम्बुद्धौ । अचो-
ऽणिगिति ।

तृ.	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
च.	सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
प.	सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
ष.	सख्युः	सख्योः	सखीनाम्
स.	सैख्यौ	सख्योः	सखिषु

राजसखः अतिसखः इत्यादयः सख्यन्ताः
शब्दाः “राम” (१) शब्दवत् ।

(५) उकारान्तः पुंलिङ्गः “शम्भु” शब्दः ।

प्र.	शम्भुः	शम्भू	शम्भवः
सं.	हे शम्भो	हे शम्भू	हे शम्भवः
द्वि.	शम्भुम्	शम्भू	शम्भून्

४. औत् ।

१. शेषो व्यसखि इति उकारान्तस्थापि घिसंज्ञा ।

अतः हरिशब्द उक्तानि सूत्राणि अत्रापि ग्राह्याणि ।

तृ.	शम्भुना	शम्भुभ्याम्	शम्भुभिः
च.	शम्भवे	शम्भुभ्याम्	शम्भुभ्यः
प.	शम्भोः	शम्भुभ्याम्	शम्भुभ्यः
ष.	शम्भोः	शम्भ्वोः	शम्भूनाम्
स.	शम्भौ	शम्भ्वाः	शम्भुषु

एवं विष्णु वायु भानु सूनु गुरु इत्यादयः ।

(६) ऋकारान्तः पुंलिङ्गः “धातु” शब्दः ।

प्र.	धाता	धातारौ	धातारः
सं.	हे धातः	हे धातारौ	हे धातारः
द्वि.	धातारम्	धातारौ	धातृन्
तृ.	धात्रा	धातृभ्याम्	धातृभिः

१. ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । सुडनपुंस-
कस्य । अपृतृन्तृचस्वसृनपृतृनेष्टृत्वष्टृक्षतृहोतृ-
पोतृप्रशास्तृणाम् ।

च.	धात्रे	धातृभ्याम्	धातृभ्यः
प.	धातुः	धातृभ्याम्	धातृभ्यः
ष.	धातुः	धात्रोः	धातृणाम्
स.	धातरि	धात्रोः	धातृषु

एवं नमृ ज्ञातृ शास्त्र उद्गातृ नेतृ प्रभृतयः ।

ऋकारान्ताः स्त्रीलिङ्गे प्राय ईकारान्ता भवन्ति,
यथा—नप्त्री ज्ञात्री शास्त्री उद्गात्री नेत्री मात्री
इत्यादि । मिमीते इति माता ।

(७) ऋकारान्तः पुंलिङ्गः “पितृ” शब्दः ।

प्र.	पिता	पितरौ	पितरः
सं.	हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः

२. ऋत उत् । ३. ऋत्रेभ्यो ङीप् ।

१. ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः ।

द्वि.	पितरम्	पितरौ	पितृन्
तृ.	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
च.	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
प.	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
ष.	पितुः	पित्रोः	पितृणाम्
स.	पितरि	पित्रोः	पितृषु

एवं जामातृ भ्रातृ देवृ शास्त्र सव्येष्टृ शब्दाः ।

(८) एकारान्तः पुंलिङ्गः “से” शब्दः ।

प्र.	सेः	सयौ	सयः
सं.	हे से	हे सयौ	हे सयः
द्वि.	सयम्	सयौ	सयः
तृ.	सया	सेभ्याम्	सेभिः
च.	सये	सेभ्याम्	सेभ्यः
प.	सेः	सेभ्याम्	सेभ्यः

अज्ञानतुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ १ ॥

ष. सैः सयौः सयाम्

स. सयि सयोः सेषु

एवं स्मृतेः । स्त्रियामप्येवम् ।

(९) ऐकारान्तः पुंलिङ्गो “ऐ” शब्दः ।

प्र. रैः रायौ रायः

सं. हे राः हे रायौ हे रायः

द्वि. रायम् रायौ रायः

तृ. राया राभ्याम् राभिः

च. राये राभ्याम् राभ्यः

प. रायः राभ्याम् राभ्यः

ष. रायः रायोः रायाम्

स. रायि रायोः रासु

स्त्रियामप्येवम् ।

१. रायो हलि ।

(१०) ओकारान्तः पुंलिङ्गो “ओ” शब्दः ।

प्र. गौः गावौ गावः

सं. हे गौः हे गावौ हे गावः

द्वि. गाम् गावौ गाः

तृ. गवा गोभ्याम् गोभिः

च. गवे गोभ्याम् गोभ्यः

प. गोः गोभ्याम् गोभ्यः

ष. गोः गवोः गवाम्

स. गवि गवोः गोषु

एवं सुद्यो स्मृतो प्रभृतयः । स्त्रीलिङ्गप्येवम् ।

१. गोतो णित् । २. औतोऽम्शसोः ।

बृहच्छब्दरूपावल्याम्

SGDF

(११) औकारान्तः पुंलिङ्गो “ ग्लौ ” शब्दः ।

प्र.	ग्लौः	ग्लावौ	ग्लावः
सं.	हे ग्लौः	हे ग्लावौ	हे ग्लावः
द्वि.	ग्लावम्	ग्लावौ	ग्लावः
तृ.	ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभिः
च.	ग्लावे	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्यः
प.	ग्लावः	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्यः
ष.	ग्लावः	ग्लावोः	ग्लावाम्
स.	ग्लावि	ग्लावोः	ग्लौषु

इत्यजन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ १ ॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ २ ॥

(१२) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “ रमा ” शब्दः ।

प्र.	रमा ^१	रमे ^२	रमाः
सं.	हे रमे ^३	हे रमे	हे रमाः
द्वि.	रमाम्	रमे	रमाः
तृ.	रमया ^४	रमाभ्याम्	रमाभिः
च.	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
प.	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
ष.	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
स.	रमायाम्	रमयोः	रमासु

१ हल्ङ्याविति सुलोपः ।

२. औङ् आपः । ३. सम्बुद्धौ च । ४.

स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । ५. आङि चापः । ६.

याडापः ।

अजन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ १ ॥

(१३) इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “मति” शब्दः ।

प्र.	मतिः	मती	मतयः
सं.	हे मते	हे मती	हे मतयः
द्वि.	मतिम्	मती	मतीः
तृ.	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
च.	मैत्यै मतये }	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
प.	मत्याः मतेः }	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
ष.	मत्याः मतेः }	मत्योः	मतीनाम्

१. यू स्त्र्याख्यौ नदी । ङिति द्वस्वश्च ।
आणनद्याः । आटश्च । पक्षे घिकार्यं मतये इति ।

स. मत्थाम् } मत्योः मतिषु
मतौ }

एवं श्रुति स्मृति बुद्धि प्रभृतयः ।

(१४) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “गौरी” शब्दः ।

प्र.	गौरी	गौर्यौ	गौर्यः
सं.	हे गौरि ^२	हे गौर्यौ	हे गौर्यः
द्वि.	गौरीम्	गौर्यौ	गौरीः
तृ.	गौर्या	गौरीभ्याम्	गौरीभिः
च.	गौर्यै ^३	गौरीभ्याम्	गौरीभ्यः

२. इदुद्ग्याम् ।

१. यूस्त्र्याख्यौ नदी । २. अम्बार्थनद्यो-
द्वस्वः । ३. आणनद्याः । आटश्च ।

बृहन्मन्त्ररूपवत्याम्

SGDF

प.	गौर्याः	गौरीभ्याम्	गौरीभ्यः
ष.	गौर्याः	गौर्योः	गौरीणाम्
स.	गौर्यैर्	गौर्योः	गौरीषु

एवं नदी वाणी सखी पत्नी प्रभृतयः ।

(१५) उकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “धेनु” शब्दः ।

प्र.	धेनुः	धेनू	धेनवः
सं.	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः
द्वि.	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृ.	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
च.	धेन्वै } धेनवे }	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः

४. डेरान्नद्याम्नीभ्यः ।

१. धेनुर्मति (१३) वत् ।

प.	धेन्वाः } धेनोः }	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
ष.	धेन्वाः } धेनोः }	धेन्वोः	धेनूनाम्
स.	धेन्वाम् } धेनौ }	धेन्वोः	धेनुषु

एवं रज्जु हनु तनु प्रभृतयः ।

(१६) उकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “वधू” शब्दः ।

प्र.	वधूः	वध्वौ	वध्वः
सं.	हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्वः
द्वि.	वधूम्	वध्वौ	वधूः
तृ.	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः

१. वधूगौरी (१४) वत् ।

च.	वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
प.	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
ष.	वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्
स.	वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु

एवं चमू श्वश्रू जम्बू प्रभृतयः ।

(१७) ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “स्वसृ” शब्दः ।

प्र.	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
सं.	हे स्वसः	हे स्वसारौ	हे स्वसारः
द्वि.	स्वसारम्	स्वसारौ	स्वसृः
तृ.	स्वस्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः

१. न षट्स्वस्रादिभ्यः । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च
ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय
उदाहृताः ।

च.	स्वस्रे	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः	०
प.	स्वसुः	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः	
ष.	स्वसुः	स्वस्रोः	स्वसृणाम्	
स.	स्वसरि	स्वस्रोः	स्वसृषु	

(१८) ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “मातृ” शब्दः ।

प्र.	माता	मातरौ	मातरः
सं.	हे मातः	हे मातरौ	हे मातरः
द्वि.	मातरम्	मातरौ	मातृः
तृ.	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
च.	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
प.	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः

१. माता पितृ (७) वत् । २. स्त्रीत्वान्नत्वं नास्ति ।

ष.	मातुः	मात्रोः	मातृणाम्
स.	मातरि	मात्रोः	मातृषु

एवं यातृ ननान्द दुहितृ शब्दाः ।

(१९) ओकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “द्यौ” शब्दः ।

प्र.	द्यौः	द्यावौ	द्यावः
सं.	हे द्यौः	हे द्यावौ	हे द्यावः
द्वि.	द्याम्	द्यावौ	द्याः
तृ.	द्यवा	द्योभ्याम्	द्योभिः
च.	द्यवे	द्योभ्याम्	द्योभ्यः
प.	द्योः	द्योभ्याम्	द्योभ्यः
ष.	द्योः	द्यवोः	द्यवाम्
स.	द्यवि	द्यवोः	द्योषु

१. द्यौर्गो (१०) वत् ।

(२०) औकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “नौ” शब्दः ।

प्र.	नौः	नावौ	नावः
सं.	हे नौः	हे नावौ	हे नावः
द्वि.	नावम्	नावौ	नावः
तृ.	नावा	नौभ्याम्	नौभिः
च.	नावे	नौभ्याम्	नौभ्यः
प.	नावः	नौभ्याम्	नौभ्यः
ष.	नावः	नावोः	नावाम्
ष.	नावि	नावोः	नौषु

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ २ ॥

अजन्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ २ ॥

SGDF

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ३ ॥

(२१) अकारान्तनपुंसकलिङ्गो “ज्ञान” शब्दः ।

प्र.	ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि
सं.	हे ज्ञान	हे ज्ञाने	हे ज्ञानानि
द्वि.	ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि
तृ.	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः
च.	ज्ञानाय	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः
प.	ज्ञानात्	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः
ष.	ज्ञानस्य	ज्ञानयोः	ज्ञानानाम्
स.	ज्ञाने	ज्ञानयोः	ज्ञानेषु

एवं धन वन फल अन्यतम प्रभृतयः ।

१ अतोऽम् । २. नपुंसकाच्च । ३. जश्शसोः शिः । शि सर्वनामस्थानम् । नपुंसकस्य झलचः । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ।

(२२) इकारान्तनपुंसकलिङ्गो “वारि” शब्दः ।

२३

प्र.	वारि	वारिणी	वारीणि
सं.	हे वारे हे वारि	हे वारिणी	हे वारीणि
द्वि.	वारि	वारिणी	वारीणि
तृ.	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
च.	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
प.	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
ष.	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
स.	वारिणि	वारिणोः	वारिषु

बृहन्छब्दरूपावल्याम्

एवं कराङ्घ्रि पादपाणि प्रभृतयः ।

SGDF

१. स्वमोर्नपुंसकात् । २. इकोऽचि विभक्तौ ।

(२३) इकारान्तनपुंसकलिङ्गः “शुचि^१” शब्दः ।

प्र.	शुचि	शुचिनी	शुचीनि
सं.	हे शुचे } हे शुचि }	हे शुचिनी	हे शुचीनि
द्वि.	शुचि	शुचिनी	शुचीनि
तृ.	शुचिना	शुचिभ्याम्	शुचिभिः
च.	शुचिने } शुचये }	शुचिभ्याम्	शुचिभ्यः
प.	शुचिनः } शुचेः }	शुचिभ्याम्	शुचिभ्यः

१. शुचिः प्रायो वारि (२२) वत् । २. तृतीया-
दिषु भाषितपुंसकं पुंवद्भालवस्य ।

ष. शुचिनः } शुचिनोः } शुचीनाम्
शुचेः } शुच्योः }

स. शुचिनि } शुचिनोः } शुचिषु
शुचौ } शुच्योः }

एवं अनादि दुर्मति सुरभि प्रभृतयो भाषित-
पुंस्काः । पुंस्त्वे नपुंसकत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्ता

भाषितपुंस्काः ।

(२४) उकारान्तनपुंसकलिङ्गः “मधु^१” शब्दः ।

प्र.	मधु	मधुनी	मधूनि
सं.	हे मधो } हे मधु }	हे मधुनी	हे मधूनि

१. वारि (२२) वत् ।

अजन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ३ ॥

द्वि.	मधु	मधुनी	मधूनि
तृ.	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
च.	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
प.	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
ष.	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
स.	मधुनि	मधुनोः	मधुषु

एवं वस्तु जतु अश्रु वसु प्रभृतयः अभाषित-
पुंस्काः ।

(२५) उकारान्तनपुंसकलिङ्गो “मृदु^१” शब्दः ।

प्र.	मृदु	मृदुनी	मृदूनि
सं.	हे मृदो हे मृदु	हे मृदुनी	हे मृदूनि

१. शुचि (२३) वत् ।

द्वि.	मृदु	मृदुनी	मृदूनि
तृ.	मृदुना	मृदुभ्याम्	मृदुभिः
च.	मृदुने मृदवे	मृदुभ्याम्	मृदुभ्यः
प.	मृदुनः मृदोः		
ष.	मृदुनः मृदोः	मृदुनोः मृदोः	मृदूनाम्
स.	मृदुनि मृदौ	मृदुनोः मृदोः	मृदुषु

एवं पटु लघु गुरु पृथु प्रभृतयो भाषितपुंस्काः ।

SGDF

1. Gita Press Varanasi 2. Varanasi

बृहत्छन्दरूपावल्याम्

(२६) ऋकारान्तनपुंसकलिङ्गः “ कर्तृ^१ ” शब्दः ।

प्र.	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि
सं	हे कर्तः हे कर्तृ	हे कर्तृणी	हे कर्तृणि
द्वि.	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि
तृ.	कर्तृणा कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः
च.	कर्तृणे कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
प.	कर्तृणः कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः

१. वारि (२२) शब्दवत् ।

ष.	कर्तृणः कर्तुः	कर्तृणोः कर्त्रोः	कर्तृणाम्
स.	कर्तृणि कर्तरि	कर्तृणोः कर्त्रोः	कर्तृषु

एवं नेतृ शातृ गन्तृ वक्तृ प्रभृतयः ।

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ३ ॥

अथ हलन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ४ ॥

(२७) चकारान्तः पुंलिङ्गो । “ जलमुच् ” शब्दः

प्र.	जलमुक् जलमुग्	जलमुचौ	जलमुचः
सं.	हे जलमुक् हे जलमुग्	हे जलमुचौ	हे जलमुचः

१. हङ्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्वपृक्तं हल् ।

चोः कुः ।

हलन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ४ ॥

२५

द्वि.	जलमुचम्	जलमुचौ	जलमुचः
तृ.	जलमुचा	जलमुग्भ्याम्	जलमुग्भिः
च.	जलमुचे	जलमुग्भ्याम्	जलमुग्भ्यः
प.	जलमुचः	जलमुग्भ्याम्	जलमुग्भ्यः
ष.	जलमुचः	जलमुचोः	जलमुचाम्
स.	जलमुचि	जलमुचोः	जलमुक्षु

एवं पयोमुच् सुवाच् प्रभृतयः ।

(२८) जकारान्तः पुंलिङ्गो “भिषज्” शब्दः ।

प्र. सं.	भिषक्-ग्	भिषजौ	भिषजः
द्वि.	भिषजम्	भिषजौ	भिषजः
तृ.	भिषजा	भिषग्भ्याम्	भिषग्भिः

च.	भिषजे	भिषग्भ्याम्	भिषग्भ्यः
प.	भिषजः	भिषग्भ्याम्	भिषग्भ्यः
ष.	भिषजः	भिषजोः	भिषजाम्
स.	भिषजि	भिषजोः	भिषक्षु

एवं हुतभुज् ऋत्विज् सुयुज् प्रभृतयः । समा-
ध्यर्थको “युज्” शब्दश्च ।

(२९) जकारान्तः पुंलिङ्गो “मरुत्” शब्दः ।

प्र. सं.	मरुत्	मरुतौ	मरुतः
द्वि.	मरुतम्	मरुतौ	मरुतः
तृ.	मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भिः
च.	मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः
प.	मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः

ष. मरुतः मरुतोः मरुताम्
स. मरुति मरुतोः मरुत्सु

एवं भूभृत् गरुत् विश्वजित् कर्मकृत् इत्यादयः,
जक्षत् जाग्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् ददत्
दधत् जुह्वत् बिभ्यत् बोभुवत् प्रभृतयः अभ्यस्तश-
त्रन्ताश्च ।

विश्वजित् कर्मकृत्प्रभृतीनां स्त्रियां पुंवद्रूपम् ।
अभ्यस्तशत्रन्तानां तु जक्षती जाग्रती इत्यादिरू-
पाणि गौरी (१४) शब्दवत् ।

(३०) तकारान्तः पुंलिङ्गो “धीमत्” शब्दः ।

प्र. धीमान् धीमन्तौ धीमन्तः
सं. हे धीमन् हे धीमन्तौ हे धीमन्तः

१. अत्वसन्तस्य चाधातोः ।

द्वि. धीमन्तम् धीमन्तौ धीमतः
तृ. धीमता धीमद्भ्याम् धीमद्भिः
च. धीमते धीमद्भ्याम् धीमद्भ्यः
प. धीमतः धीमद्भ्याम् धीमद्भ्यः
ष. धीमतः धीमतोः धीमताम्
स. धीमति धीमतोः धीमत्सु

एवं श्रीमत् गोमत् भगवत् यशस्वत् मघवत्
प्रभृतयो मत्वन्ताः, सर्वनामसंज्ञो भवत् शब्दः,
यावत् तावत् एतावत् इयत् कियत् इत्यादयश्च ।

स्त्रियां धीमती श्रीमती इत्यादिरूपाणि गौरी-
(१४) शब्दवत् ।

(३१) तकारान्तः पुंलिङ्गो “महत्” शब्दः ।

प्र.	महान्	महान्तौ	महान्तः
सं.	हे महन्	हे महान्तौ	हे महान्तः
द्वि.	महान्तम्	महान्तौ	महतः
तृ.	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
च.	महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
प.	महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
ष.	महतः	महतोः	महताम्
स.	महति	महतोः	महत्सु

स्त्रीलिङ्गे महती इति “गौरी” (१४) वत् ।

१. वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च ।
२. उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः । सान्त-महतः संयोगस्य ।

(३२) तकारान्तः पुंलिङ्गो “गच्छत्” शब्दः ।

प्र.	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
सं.	हे गच्छन्	हे गच्छन्तौ	हे गच्छन्तः
द्वि.	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छतः
तृ.	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः
च.	गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
प.	गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
ष.	गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्
स.	गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु

एवं २९ तमे शब्दे उक्तेभ्यः जक्षत् प्रभृति-भ्यः अभ्यस्तशत्रन्तेभ्यो भिन्नाः पचत् भवत् अदत् भात् दीव्यत् सुन्वत् तुदत् रुन्धत् तन्वत् क्रीणत्

१. अस्य शतृप्रत्ययान्तत्वात् तस्य च उगिस्त्वात् उगिदचामिति नुम् ।

चोरयत् करिष्यत् कारयत् चिकीर्षत् पुत्रीयत्
प्रभृतयः शत्रन्ताः ।

(३३) दकारान्तः पुंलिङ्गो “दिविषद्” शब्दः ।

प्र.	दिविषत्-द्	दिविषदौ	दिविषदः
सं.	हे दिविषत्-द्	हे दिविषदौ	हे दिविषदः
द्वि.	दिविषदम्	दिविषदौ	दिविषदः
तृ.	दिविषदा	दिविषद्भ्याम्	दिविषद्भिः
च.	दिविषदे	दिविषद्भ्याम्	दिविषद्भ्यः
प.	दिविषदः	दिविषद्भ्याम्	दिविषद्भ्यः
ष.	दिविषदः	दिविषदोः	दिविषदाम्
स.	दिविषदि	दिविषदोः	दिविषत्सु

एवं सुहृद् शास्त्रविद् तमोनुद् प्रभृतयः ।
स्त्रीलिङ्गेऽप्येवम् ।

(३४) नकारान्तः पुंलिङ्गो “राजन्” शब्दः ।

प्र.	राजा	राजानौ	राजानः
सं.	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः
द्वि.	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
तृ.	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
च.	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
प.	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
ष.	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
स.	राज्ञि राजनि	राज्ञोः	राजसु

एवं वकारान्त मकारान्त संयोगात्परो योऽन्

१. सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । २. न ङिसम्बुद्धयोः । ३. अल्लोपोऽनः । ४. विभाषा ङिभ्योः ।

हलन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ४ ॥

तद्विनाचन्ताः अग्निमन् महिमन् गरिमन् लघिमन्
इत्यादयः ।

राजन् शब्दः स्त्रियां “राज्ञी” इति भवति ।

(३५) नकारान्तः पुंलिङ्गः “आत्मन्” शब्दः ।

प्र.	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
सं.	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः
द्वि.	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
तृ.	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
च.	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
प.	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
ष.	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्

१. न संयोगाद्वचन्तात् ।

स. आत्मनि आत्मनोः आत्मसु
एवं ब्रह्मन् यज्वन् अनर्वन् कृष्णवर्त्मन् इत्या-
दयः अचन्ताः ।

(३६) नकारान्तः पुंलिङ्गो “गुणिन्” शब्दः ।

प्र.	गुणी	गुणिनौ ^२	गुणिनः
सं.	हे गुणिन्	हे गुणिनौ	हे गुणिनः
द्वि.	गुणिनम्	गुणिनौ	गुणिनः
तृ.	गुणिना	गुणिभ्याम्	गुणिभिः
च.	गुणिने	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
प.	गुणिनः	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
ष.	गुणिनः	गुणिनोः	गुणिनाम्
स.	गुणिनि	गुणिनोः	गुणिषु

बृहत्संहितासंस्कृतपाठशाला

१. सौ च । २. इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ ।

एवं शार्ङ्गिन् करिन् बलिन् चक्रिन् यशस्विन्
इत्यादय इन्नन्ताः ।

स्त्रियां गुणिनी शार्ङ्गिणी करिणी यशस्विनी
इत्यादि ।

(३७) पकारान्तः पुंलिङ्गो “ गुप् ” शब्दः ।

प्र.	गुप्	गुपौ	गुपः
सं.	हे गुप्	हे गुपौ	हे गुपः
द्वि.	गुपम्	गुपौ	गुपः
तृ.	गुपा	गुब्भ्याम्	गुब्भिः
च.	गुपे	गुब्भ्याम्	गुब्भ्यः
प.	गुपः	गुब्भ्याम्	गुब्भ्यः
ष.	गुपः	गुपोः	गुपाम्
स.	गुपि	गुपोः	गुप्सु

(३८) शकारान्तः पुंलिङ्गो “ विश् ” शब्दः ।

प्र.	विट्-इ	विशौ	विशः
सं.	हे विट्-इ	हे विशौ	हे विशः
द्वि.	विशम्	विशौ	विशः
तृ.	विशा	विड्भ्याम्	विड्भिः
च.	विशे	विड्भ्याम्	विड्भ्यः
प.	विशः	विड्भ्याम्	विड्भ्यः
ष.	विशः	विशोः	विशाम्
स.	विशि	विशोः	विट्सु

एवं मृश् भृश् इत्यादयः ।

१. ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां
षः । जश्त्वचर्त्वे ।

(३९) शकारान्तः पुंलिङ्गः “तादृश्” शब्दः ।

प्र.	तादृक्-ग्	तादृशौ	तादृशः
सं.	हे तादृक्-ग्	हे तादृशौ	हे तादृशः
द्वि.	तादृशम्	तादृशौ	तादृशः
तृ.	तादृशा	तादृग्भ्याम्	तादृग्भिः
च.	तादृशे	तादृग्भ्याम्	तादृग्भ्यः
प.	तादृशः	तादृग्भ्याम्	तादृग्भ्यः
ष.	तादृशः	तादृशोः	तादृशाम्
स.	तादृशि	तादृशोः	तादृक्षु

एवं एतादृश् कीदृश् प्रभृतयः । स्त्रीलिङ्गे
तादृशी एतादृशी कीदृशी इत्यादि “गौरी” (१४)
वत् ।

१. आ सर्वनाम्नः । किन्प्रत्ययस्य कुः ।

(४०) पकारान्तः पुंलिङ्गो “द्विष्” शब्दः ।

प्र.	द्विर्-ङ्	द्विषौ	द्विषः
सं.	हे द्विर्	हे द्विषौ	हे द्विषः
द्वि.	द्विषम्	द्विषौ	द्विषः
तृ.	द्विषा	द्विङ्भ्याम्	द्विङ्भिः
च.	द्विषे	द्विङ्भ्याम्	द्विङ्भ्यः
प.	द्विषः	द्विङ्भ्याम्	द्विङ्भ्यः
ष.	द्विषः	द्विषोः	द्विषाम्
स.	द्विषि	द्विषोः	द्विट्सु

एवं रत्नमुष् सितत्विष् इत्यादयः । स्त्रीलिङ्गेऽ-
प्येवम् ।

१. झलां जशोऽन्ते ।

(४१) सकारान्तः पुंलिङ्गो “वेधस्” शब्दः ।

प्र.	वेधाः	वेधसौ	वेधसः
सं.	हे वेधः	हे वेधसौ	हे वेधसः
द्वि.	वेधसम्	वेधसौ	वेधसः
तृ.	वेधसा	वेधोभ्याम्	वेधोभिः
च.	वेधसे	वेधोभ्याम्	वेधोभ्यः
प.	वेधसः	वेधोभ्याम्	वेधोभ्यः
ष.	वेधसः	वेधसोः	वेधसाम्
स.	वेधसि	वेधसोः	वेधस्सु

एवं चन्द्रमस् सुमनस् पुरोधस् इत्यादयः ।

(४२) सकारान्तः पुंलिङ्गः “श्रेयस्” शब्दः ।

प्र.	श्रेयान्	श्रेयांसौ	श्रेयांसः
------	----------	-----------	-----------

१. रुत्वोत्वगुणाः । २. उगिदचां सर्वनामस्थाने
ऽधातोः । सान्तमद्वतः संयोगस्य ।

सं.	हे श्रेयन्	हे श्रेयांसौ	हे श्रेयांसः
द्वि.	श्रेयांसम्	श्रेयांसौ	श्रेयसः
तृ.	श्रेयसा	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभिः
च.	श्रेयसे	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्यः
प.	श्रेयसः	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्यः
ष.	श्रेयसः	श्रेयसोः	श्रेयसाम्
स.	श्रेयसि	श्रेयसोः	श्रेयस्सु

एवं कनीयस् ज्यायस् प्रेयस् गरीयस् इत्यादय
ईयसुन् प्रत्ययान्ताः ।

स्त्रियां श्रेयसी कनीयसी इत्यादि ।

(४३) सकारान्तः पुंलिङ्गो “विद्वस्” शब्दः ।

प्र.	विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
सं.	हे विद्वन्	हे विद्वान्सौ	हे विद्वान्सः
द्वि.	विद्वान्सम्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
तृ.	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
च.	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
प.	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
ष.	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
स.	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु

एवं सेदिवस् तस्थिवस् जग्मिवस् दाश्वस्
शुश्रुवस् उपेयिवस् प्रभृतयो वस्वन्ताः । सेदुषः

१. वसोः संप्रसारणम् । २. वसुसंख्यं-
स्वनडुहां दः ।

सेदुषा, तस्थुषः तस्थुषा, शुश्रुवुषः शुश्रुवुषा, ^ह
इत्यादि ।

स्त्रियां विदुषी सेदुषी तस्थुषी जग्मुषी दाशुषी
शुश्रुवुषी उपेयुषी इत्यादि ।

(४४) हकारान्तः पुंलिङ्गो “लिह्” शब्दः ।

प्र.	लिह् } लिङ्	लिहौ	लिहः
सं.	हे लिह् } हे लिङ्	हे लिहौ	हे लिहः
द्वि.	लिहम्	लिहौ	लिहः
तृ.	लिहा	लिङ्भ्याम्	लिङ्भिः
च.	लिहे	लिङ्भ्याम्	लिङ्भ्यः
प.	लिहः	लिङ्भ्याम्	लिङ्भ्यः

१. होढः ।

गृहण्यन्तरूपावस्थाम्

SGDF

ष. लिहः लिहोः लिहाम्

स. लिहि लिहोः { लिट्सु
  { लिट्सु

एवं महीरुह् प्रभृतयः ।

इति हलन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ४ ॥

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ५ ॥

(४५) चकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “वाच्” शब्दः ।

प्र. सं. वाक्-न् वाचौ वाचः

इत्यादि जलमुच् (२७) शब्दवत् ।

एवं रुच् त्वच् इत्यादयः ।

(४६) जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “स्रज्” शब्दः ।

प्र. सं. स्रक् स्रजौ स्रजः

इत्यादि “भिषज्” (२८) शब्दवत् ।

(४७) तकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “सरित्” शब्दः ।

प्र. सं. सरित् सरितौ सरितः

इत्यादि “मरुत्” (२९) शब्दवत् ।

(४७ अ.) शत्रन्ताः सर्वे स्त्रियाम् ईकारान्ता भवन्ति । भ्वादि (१), दिवादि (४), चुरादि (१०) गणपठितेभ्यः, हेतुमणिजन्तं सन्नन्त क्य-जन्त प्रभृतिभ्यश्च धातुभ्यः परो यः शतृप्रत्ययः, तदन्तानां नित्यं नुम् स्यात् । यथा—गच्छन्ती, दीव्यन्ती, चोरयन्ती, कारयन्ती, चिकीर्षन्ती, पुत्रीयन्ती इत्यादि । एतेषां रूपं “गौरी” (१४) वत् ।

हलन्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ५ ॥

SGDF

१. उगितश्च । २. शप्भ्यनोर्नित्यम् ।

(४७ आ.) अदादि (२), स्वादि (५), रुधादि (७), तनादि (८), क्रयादि (९), गण-पठितेभ्यो धातुभ्यः, अभ्यस्तधातुभ्यश्च परो यः शतृप्रत्ययः तदन्तानां शब्दानां नुम् नास्ति । यथा—अदती सुन्वती रुन्धती तन्वती. क्रीणती जक्षती-ददती इत्यादि । ऐतेषामपि “गौरी” (१४) वद्रूपम् ।

(४७ इ.) अदादि (२) गणस्थाकारान्तधा-तुभ्यः तुदादि (६) गणधातुभ्यश्च परो यः शतृ-प्रत्ययः तदन्तानां लृडादेशशत्रन्तानां च वैकल्पिको नुम् । यथा—भाती-भान्ती । तुदती-तुदन्ती क-रिष्यती-करिष्यन्ती इत्यादि “गौरी” (१४) वत् ।

(४८) दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “शरद्” शब्दः ।

प्र. सं. शरत्-द् शरदौ शरदः
इत्यादि “दिविषद्” (३३) शब्दवत् ।

(४९) धकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “क्षुध्” शब्दः ।

प्र. सं.	क्षुत्-द्	क्षुधौ	क्षुधः
द्वि.	क्षुधम्	क्षुधौ	क्षुधः
तृ.	क्षुधा	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भिः
च.	क्षुधे	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भ्यः
प.	क्षुधः	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भ्यः
ष.	क्षुधः	क्षुधोः	क्षुधाम्
सं.	क्षुधि	क्षुधोः	क्षुत्सु

गुह्यञ्छब्दरूपावल्याम्

२३

एवं समिध् युध् वीरुध् इत्यादयः ।

(५०) नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “सीमन्” शब्दः ।

प्र.	सीमा	सीमानौ	सीमानः
सं.	हे सीमन्	हे सीमानौ	हे सीमानः
द्वि.	सीमानम्	सीमानौ	सीमनः
तृ.	सीम्ना	सीमभ्याम्	सीमभिः
च.	सीम्ने	सीमभ्याम्	सीमभ्यः
प.	सीम्नः	सीमभ्याम्	सीमभ्यः
ष.	सीम्नः	सीम्नोः	सीम्नाम्
स.	सीम्नि सीमनि }	सीम्नोः	सीमसु

१. मनः ।

एवं दामन् बहुयज्वन् इत्यादयः । एतेषां
विकल्पेन रमौ (१२) वद्रूपम् ।

(५१) भकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “ककुभ्” शब्दः ।

प्र. सं.	ककुप्	ककुभौ	ककुभः
द्वि.	ककुभम्	ककुभौ	ककुभः
तृ.	ककुभा	ककुबभ्याम्	ककुबभिः
च.	ककुभे	ककुबभ्याम्	ककुबभ्यः
प.	ककुभः	ककुबभ्याम्	ककुबभ्यः
ष.	ककुभः	ककुभोः	ककुभाम्
स.	ककुभि	ककुभोः	ककुप्सु

२. अनो बहुव्रीहेः । ३. डाबुभाभ्यामभ्यतर-
स्याम् ।

हलन्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ५ ॥

(५२) रेफान्तः स्त्रीलिङ्गः “ गिर् ” शब्दः ।

प्र. सं.	गीः	गिरौ	गिरः
द्वि.	गिरम्	गिरौ	गिरः
तृ.	गिरा	गीर्भ्याम्	गीभिः
च.	गिरे	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः
प.	गिरः	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः
ष.	गिरः	गिरोः	गिराम्
स.	गिरि	गिरोः	गीर्षु

एवं धुर् पुर् जुर् इत्यादयः ।

(५३) वकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “ दिव् ” शब्दः ।

प्र. सं.	द्यौः	दिवौ	दिवः
द्वि.	दिवम्	दिवौ	दिवः

१. वौरुपधाया दीर्घ इकः ।

२. दिव औत् ।

तृ.	दिवा	द्युभ्याम्	द्युभिः
च.	दिवे	द्युभ्याम्	द्युभ्यः
प.	दिवः	द्युभ्याम्	द्युभ्यः
ष.	दिबः	दिवोः	दिवाम्
स.	दिवि	दिवोः	द्युषु

(५४) शकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “ दिश् ” शब्दः ।

प्र. सं.	दिक्	दिशौ	दिशः
----------	------	------	------

इत्यादि “ तादृश् ” (३९) शब्दवत् ।

(५५) शकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “ विपाश् ” शब्दः ।

प्र. सं.	विपाट्	विपाशौ	विपाशः
द्वि.	विपाशम्	विपाशौ	विपाशः

३. दिव उत् ।

तृ.	विपाशा	विपाड्भ्याम्	विपाड्भिः
च.	विपाशे	विपाड्भ्याम्	विपाड्भ्यः
प.	विपाशः	विपाड्भ्याम्	विपाड्भ्यः
ष.	विपाशः	विपाशोः	विपाशाम्
स.	विपाशि	विपाशोः	विपाट्सु

(५६) षकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “प्रावृष्” शब्दः ।

प्र. सं. प्रावृट् प्रावृषौ प्रावृषः

इत्यादि “द्विष्” (४०) शब्दवत् ।

(५७) सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “सुमनस्” शब्दः ।

प्र. सुमनाः सुमनसौ सुमनसः
सं. हे सुमनः हे सुमनसौ हे सुमनसः

इत्यादि “वेधस्” (४१) शब्दवत् ।

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ५ ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ६ ॥

(५८) चकारान्तनपुंसकलिङ्गः “सुवाच्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. सुवाक् सुवाची सुवाञ्चि

शेषं “जलमुच्” (२७) शब्दवत् ।

(५९) जकारान्तनपुंसकलिङ्गः “असृज्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. असृक् असृजी असृञ्चि

शेषं “भिषज्” (२८) शब्दवत् ।

(६०) तकारान्तनपुंसकलिङ्गः “कर्मकृत्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. कर्मकृत् कर्मकृती कर्मकृन्ति

शेषं “मरुत्” (२९) शब्दवत् ।

१. शि सर्वनामस्थानम् । नपुंसकस्य झलचः ।

हलन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ६ ॥

एवं (४७ आ.) तमे शब्दे उदाहृताः शत्रन्ताः
शब्दाः, (३०) तमे उदाहृताः श्रीमत् गोमत्
यशस्वत् प्रभृतयश्च ।

(६१) तकारान्तनपुंसकलिङ्गो “जक्षत्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. जक्षत् जक्षती { जक्षन्ति
जक्षति

शेषं “मरुत्” (२९) शब्दवत् ।

एवं जाग्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् ददत्
जुह्वत् इत्यादयोऽभ्यस्तशत्रन्ताः ।

(६२) तकारान्तनपुंसकलिङ्गः “तुदत्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. तुदत् { तुदन्ती
तुदती } तुदन्ति

शेषं “मरुत्” (२९) शब्दवत् ।

एवं नुदत् उल्लसत् भात् यात् प्रभृतयः ।

(६३) तकारान्तनपुंसकलिङ्गो “गच्छत्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. गच्छत् गच्छन्ती गच्छन्ति

शेषं “मरुत्” (२९) शब्दवत् ।

एवं भवत् दीव्यत् चोरयत् इत्यादि प्रथम च-
तुर्थ दशम विकरणशत्रन्ताः, चिकीर्षत् इत्यादि-
सन्नन्तशत्रन्ताश्च ।

(६४) तकारान्तनपुंसकलिङ्गो “महत्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. महत् महती महान्ति

शेषं “पुं” (३१) वत् ।

SGDF

१. वा नपुंसकस्य । २. आच्छीनद्योर्नुम् ।

३. शपश्यनोर्नित्यम् ।

(६५) नकारान्तनपुंसकलिङ्गः “नामन्” शब्दः ।

प्र.	नाम	नाम्नो नामनी	नामानि
सं.	हे नामन् हे नाम	हे नाम्नी हे नामनी	हे नामानि
द्वि.	नाम	नाम्नी नामनी	नामानि
तृ.	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
च.	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः
प.	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः
ष.	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्
स.	नाम्नि नामानि	नाम्नोः	नामसु

१. विभाषा लिङ्गयोः ।

एवं लोमन् सामन् व्योमन् प्रेमन् दामन्
इत्याद्यसंयुक्तहल्पूर्वकाः अन्नन्ताः ।

(६६) नकारान्तनपुंसकलिङ्गो “वर्मन्” शब्दः ।

प्र.	वर्म	वर्मणी	वर्माणि
सं.	हे वर्मन् हे वर्म	हे वर्मणी	हे वर्माणि
द्वि.	वर्म	वर्मणी	वर्माणि

शेषम् “आत्मन्” (३५) शब्दवत् ।

एवं चर्मन् मर्मन् इत्यादयः संयुक्तहल्पूर्वका-
न्नन्ताः शब्दाः ।

(६७) नकारान्तनपुंसकलिङ्गो “गुणिन्” शब्दः ।

प्र.	गुणि	गुणिनी	गुणीनि
------	------	--------	--------

सं हे गुणिन् } हे गुणिनी हे गुणीनि
हे गुणि }

द्वि. गुणि गुणिनी गुणीनि

शेषं पुं (३६) वत् ।

एवं स्रग्विन् वाम्बिन् दण्डिन् इत्यादयः ।

(६८) शकारान्तनपुंसकलिङ्गः “तादृश्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. तादृक् तादृशी तादृंशि

शेषं “विश्” (३८) शब्दवत् ।

एवं यादृश् कीदृश् एतादृश् इत्यादयः ।

(६९) षकारान्तनपुंसकलिङ्गः “सितत्विष्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. सितत्विद् सितत्विषी सितत्विषि

शेषं “द्विष्” (४०) शब्दवत् ।

एवं रत्नमुष् ।

(७०) सकारान्तनपुंसकलिङ्गो “मनस्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. मनः मनसी मनांसि

शेषं “वेधस्” (४१) शब्दवत् ।

(७१) हकारान्तनपुंसकलिङ्गो “लिह्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. लिट् लिही लिंहि

शेषं पुं (४४) वत् ।

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः ॥ ६ ॥

अथ सर्वनामशब्दाः ॥ ७ ॥

सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्य-
तर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्व पर अवर
दक्षिण उत्तर अपर अधर स्वं अन्तर त्यद् तद्
यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद्
भवतु किम् । इति सर्वनामशब्दाः ।

१. सर्वादोनि सर्वनामानि । २. डतर डतमौ
प्रथमौ । तेन तदन्ताः कतर कतम यतर यतम ततर
ततम एकतर एकतम प्रभृतयो गृह्यन्ते । ३. अन्य-
तमशब्दस्य सर्वनामसु परिगणनं नास्ति 'अतो "राम"
(१) शब्दवत्तस्य रूपाणि । ४. पूर्वादीनां सप्तानां
नियमेनावधिसापेक्षार्थं संज्ञाभिन्नार्थं च सर्वनामत्वम् ।
अन्यत्र न । यथा दक्षिणा गाथकाः, कुशला इत्यर्थः ।
५. ज्ञातिधनभिन्नार्थकः स्वशब्दः सर्वनामसंज्ञः । ज्ञाति-
धनार्थकस्तु न । ६. बाह्यार्थकः परिधानीयार्थकश्च
अन्तरशब्दः सर्वनामसंज्ञः ।

संज्ञोपसर्जनीभूतास्त्वेते न सर्वादयः यथा—

सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय ।

(७२) अकारान्तः पुंलिङ्गः "सर्व" शब्दः ।

प्र.	सर्वः	सर्वो	सर्वे
सं.	हे सर्व	हे सर्वो	हे सर्वे
द्वि.	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृ.	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
च.	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
प.	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
ष.	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
स.	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु

१. जसः शी । २. सर्वनाम्नः स्मै । ३.
डसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ४. आमि सर्वनाम्नः
सुट् ।

एवं विश्व कतर कतम यतर यतम ततर ततम
एकतर एकतम अन्य अन्यतर इतर त्व सम सिम
शब्दाः; मुख्यान्यकेवलार्थकः एकशब्दश्च ।

(७३) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “ सर्वा ” शब्दः ।

प्र.	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
सं	हे सर्वे	हे सर्वे	हे सर्वाः
द्वि.	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
तृ.	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
च.	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
प.	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
ष.	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
स.	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु

१. सर्वनाम्नः स्याद्भूस्वश्च ।

एवं विश्वा कतरा कतमा यतरा यतमा ततरा
ततमा एकतरा एकतमा अन्या अन्यतरा इतरा
त्वा समा सिमा पूर्वा परा अवरा दक्षिणा उत्तरा
अपरा अधरा स्वा अन्तरा शब्दाः, मुख्यान्यकेव-
लार्थकः एकाशब्दश्च ।

(७४) अकारान्तनपुंसकलिङ्गः “ सर्व ” शब्दः ।

प्र.	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
सं.	हे सर्व	हे सर्वे	हे सर्वाणि
द्वि.	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि

शेषं पुं (७२) वत् ।

एवं विश्व एकतर त्व सम सिम शब्दाः ।

(७५) अकारान्तः पुंलिङ्गः “पूर्व” शब्दः ।

प्र.	पूर्वः	पूर्वौ	पूर्वे पूर्वाः
सं.	हे पूर्व	हे पूर्वौ	हे पूर्वे हे पूर्वाः
द्वि.	पूर्वम्	पूर्वौ	पूर्वान्
तृ.	पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेः
च.	पूर्वस्मै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः
प.	पूर्वस्मात् पूर्वात्	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः

१ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यव-
स्थायामसंज्ञायाम् । २. पूर्वादिभ्यो नवभ्या
वा ।

ष.	पूर्वस्य	पूर्वयोः	पूर्वेषाम्
स.	पूर्वस्मिन् पूर्वे	पूर्वयोः	पूर्वेषु

एवं पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व
अन्तर शब्दाः ।

(७६) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “पूर्वा” शब्दः

“सर्वा” (७३) शब्दवत् ।

एवं परादयः

(७७) अकारान्तनपुंसकलिङ्गः “पूर्व” शब्दः ।

प्र.	पूर्वम्	पूर्वे	पूर्वाणि
सं.	हे पूर्व	हे पूर्वे	हे पूर्वाणि
द्वि.	पूर्वम्	पूर्वे	पूर्वाणि

सर्वनामशब्दाः ॥ ७ ॥

शेषं पुं (७५) वत् ।

एवं पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व
अन्तर शब्दाः ।

(७८) अकारान्तः पुलिङ्गो नित्यमेकवचनः

[संख्यावाची] “एक” शब्दः ।

प्र. एकः । द्वि. एकम् । तृ. एकेन । च.
एकस्मै । प. एकस्मात् । ष. एकस्य ।
स. एकस्मिन् ।

(७९) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नित्यमेकवचनः

[संख्यावाची] “एका” शब्दः ।

प्र. एका । द्वि. एकाम् । तृ. एकया । च.
एकस्यै । प. एकस्याः । ष. एकस्याः ।
स. एकस्याम् ।

(८०) अकारान्तः त्रुपुंसकलिङ्गो नित्यमेकवचनः

[संख्यावाची] “एक” शब्दः ।

प्र. एकम् । द्वि. एकम् । तृ. एकेन । च.
एकस्मै । प. एकस्मात् । ष. एकस्य । स.
एकस्मिन् ।

(८० आ) अकारान्तत्रुपुंसकलिङ्गः “कतर” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. कैतरत् कतरे कतराणि
शेषं “सर्व” (७२) शब्दवत् ।

एवं कतम यतर यतम ततर ततम अन्य अ-
न्यतर इतर प्रभृतयः ।

एकतरस्यै तु “सर्व” (७४) शब्दवत् ।

१. अद् दूतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ऐः । २.
एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(८१) अकारान्तः पुलिङ्गो नित्यं द्विवचनः

“ उभ ” शब्दः ।

प्र. उभौ । द्वि. उभौ । तृ. उभाभ्याम् ।
च. उभाभ्याम् । प. उभाभ्याम् । ष. उभयोः ।
स. उभयोः ।

(८२) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नित्यं द्विवचनः

“ उभा ” शब्दः ।

प्र. उभे । द्वि. उभे । तृ. उभाभ्याम् ।
च. उभाभ्याम् । प. उभाभ्याम् । ष. उभयोः ।
स. उभयोः ।

(८३) अकारान्तनपुंसकलिङ्गो नित्यं द्विवचनः

“ उभ ” शब्दः

स्त्रीलिङ्ग (८२) वत

(८४) अकारान्तः पुलिङ्गो द्विवचनरहितः

“ उभय ” शब्दः ।

प्र. उभयः ——— उभये
द्वि. उभयम् ——— उभयान्
तृ. उभयेन ——— उभयैः
च. उभयस्मै ——— उभयेभ्यः
प. उभयस्मात् ——— उभयेभ्यः
ष. उभयस्य ——— उभयेषाम्
स. उभयस्मिन् ——— उभयेषु

(८५) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो द्विवचनरहितः

“ उभयी ” शब्दः ।

प्र. उभयी ——— उभय्यः

१. उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्ततया “ टिड्ढाणञ् ”
इति ङीप् ।

सर्वनामशब्दाः ॥ ७ ॥

इत्यादि “गौरी” (१४) शब्दवत् । द्विव-
चनं केवलं नास्ति ।

(८६) अकारान्तनपुंसकलिङ्गो द्विवचनरहितः ।

“उभय” शब्दः ।

प्र. द्वि. उभयम् — उभयानि

इत्यादि “सर्व” (७४) शब्दवत् ।

(८७) अकारान्तः पुंलिङ्गो “नेम” शब्दः ।

प्र. नेमः नेमौ नेमाः }
“नेमे”

सं. हे नेम हे नेमौ हे नेमे }
हे नेमाः }

शेष “सर्व” (७२) शब्दवत् ।

१. (प्रथमचरमतयाल्पाधकतिपयनेमाश्च ।

(८८) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “नेमा” शब्दः ।

। नेमाः (८९) “नेम”

(८९) अकारान्तनपुंसकलिङ्गो “नेम” शब्दः ।

“सर्व” (७४) शब्दवत् ।

(९०) इकारान्तः पुंलिङ्गः नित्यं द्विवचनः

“द्वि” शब्दः ।

प्र. द्वौ । द्वि. द्वौ । तृ. द्वाभ्याम् । च. द्वाभ्याम् ।

प. द्वाभ्याम् । ष. द्वयोः । स. द्वयोः ।

(९१) इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नित्यं द्विवचनः

“द्वि” शब्दः ।

प्र. द्वे । द्वि. द्वे । तृ. द्वाभ्याम् । च.

द्वाभ्याम् । प. द्वाभ्याम् । ष. द्वयोः । स. द्वयोः ।

१. (त्यदादीनामः । द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः ।

बृहन्नुच्चारणपाठ्याम्

(९२) द्वकारान्तनपुंसकलिङ्गो नित्यं द्विवचनः

“ द्वि ” शब्दः ।

स्त्रीलिङ्ग (९१) वत् ।

(९३) दकारान्तः पुंलिङ्गः “ तद् ” शब्दः ।

प्र.	सः	तौ	ते
द्वि.	तम्	तौ	तान्
तृ.	तेन	ताभ्याम्	तैः
च.	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
प.	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
ष.	तस्य	तयोः	तेषाम्
स.	तस्मिन्	तयोः	तेषु

१. तदोः सः सावनन्त्ययोः ।

(९४) दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “ तद् ” शब्दः ।

प्र.	सा	ते	ताः
द्वि.	ताम्	ते	ताः
तृ.	तया	ताभ्याम्	ताभिः
च.	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
प.	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
ष.	तस्याः	तयोः	तासाम्
स.	तस्याम्	तयोः	तासु

(९५) दकारान्तनपुंसकलिङ्गः “ तद् ” शब्दः ।

प्र.	द्वि.	तत्	ते	तानि
------	-------	-----	----	------

शेषं पुं (९३) वत् । एवं त्यद् ।

सर्वनामशब्दाः ॥ ७ ॥

(९६) दकारान्तः पुलिङ्गः “एतद्” शब्दः ।

प्र.	एषः	एतौ	एते
द्वि.	एतम् } एनम् }	एतौ } एनौ }	एतान् } एनान् }
तृ.	एतेन } एनेन }	एताभ्याम्	एतैः
च.	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
प.	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
ष.	एतस्य	एतयोः } एनयोः }	एतेषाम्
स.	एतस्मिन्	एतयोः } एनयोः }	एतेषु

१. द्वितीयाटौस्वेनः ।

(९७) दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ‘एतद्’ शब्दः ।

३०

प्र.	एषा	एते	एताः
द्वि.	एताम् } एनाम् }	एते } एने }	एताः } एनाः }
तृ.	एतया } एनया }	एताभ्याम्	एताभिः
च.	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
प.	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः
ष.	एतस्याः	एतयोः } एनयोः }	एतासाम्
स.	एतस्याम्	एतयोः } एनयोः }	एतासु

बृहत्संहिता रूपावल्याम्

SGDF

(९८) दकारान्तनपुंसकलिङ्गः “एतद्” शब्दः ।

प्र.	एतत्	एते	एतानि
द्वि.	एतत् } एतत् }	एते } एते }	एतानि } एतानि }

शेषं पुं (९६) वत् ।

(९९) दकारान्तः पुलिङ्गो “यद्” शब्दः ।

प्र.	यः	यौ	ये
द्वि.	यम्	यौ	यान्
तृ.	येन	याभ्याम्	यैः
च.	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
प.	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
ष.	यस्य	ययोः	येषाम्
स.	यस्मिन्	ययोः	येषु

(१००) दकारान्तः खालिङ्गो “यद्” शब्दः ।

प्र.	या	ये	याः
द्वि.	याम्	ये	याः
तृ.	यया	याभ्याम्	याभिः
च.	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
प.	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
ष.	यस्याः	ययोः	यासाम्
स.	यस्याम्	ययोः	यासु

(१०१) दकारान्तनपुंसकलिङ्गो “यद्” शब्दः ।

प्र.	द्वि.	यत्	ये	यानि
------	-------	-----	----	------

शेषं पुं (९९) वत् ।

सर्वनामशब्दाः ॥ ७ ॥

(१०२) दकारन्तः त्रिषु लिङ्गेषु * समानो

“युष्मद्” शब्दः ।

प्र.	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि.	त्वाम् } त्वा }	युवाम् } वाम् }	युष्मान् } वः }
तृ.	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः

* अलिङ्गे युष्मदस्मदी । १. मपर्यन्तस्य । त्वाहौ सौ । डे प्रथमयोरम् । शेषे लोपः । २. युवावौ द्विवचने । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ३. यूयवयौ जसि । ४. त्वमा-वेकवचने । द्वितीयायां च । ५. शसो न । ६. त्वामौ द्वितीयायाः । ७. युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ । ८. बहु-वचनस्य वस्मसौ । ९. योऽचि । १०. युष्म-दस्मदोरनादेशे ।

च.	तुभ्यम् } ते }	युवाभ्याम् } वाम् }	युष्मभ्यम् } वः }	३२
प.	त्वं	युवाभ्याम्	युष्मत्	
ष.	तैव } ते }	युवयोः } वाम् }	युष्माकम् } वः }	
स.	त्वयि	युवयोः	युष्मासु	

११. तुभ्यमहौ डयि । १२. भ्यसो भ्यम् । १३. एकवचनस्य च । १४. पञ्चम्या अत् । १५. तवममौ डसि । युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽश् । १६. साम आकम् ।

बृहन्मन्त्रस्य पाठानाम्

SGDF

Sanatana Ganga Foundation

(१०३) दकारान्तः त्रिषु लिङ्गेषु समानः

* “अस्मद्” शब्दः ।

प्र.	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि.	माम् } मा }	आवाम् } नौ }	अस्मान् } नः }
तृ.	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च.	मह्यम् } मे }	आवाभ्याम् } नौ }	अस्मभ्यम् } नः }
प.	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ष.	मम } मे }	आवयोः } नौ }	अस्माकम् } नः }
स.	मयि	आवयोः	अस्मासु

॥ अस्व प्रक्रियासूत्राणि युष्मच्छब्दवत् द्रष्टव्यानि ।

(१०४) भकारान्तः पुंलिङ्गः “इदम्” शब्दः ।

प्र.	अयम्	इमौ	इमे
द्वि.	इमम् } एनम् }	इमौ } एनौ }	इमान् } एनान् }
तृ.	अनेन } एनेन }	आभ्याम्	एभिः
च.	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
प.	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
ष.	अस्य	अनयोः } एनयोः }	एषाम्
स.	अस्मिन्	अनयोः } एनयोः }	एषु

१. इदमो मः । इदोऽय् पुंसि । २. दश्च । ३. द्वितीयाटौस्वेनः । ४. अनाप्यकः । ५. हलि लोपः ।
आद्यन्तवदेकस्मिन् । ६. नेदमदसोरकोः ।

सर्वनामशब्दाः ॥ ७ ॥

(१०५) मकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “इदम्” शब्दः ।

प्र.	इयम्	इमे	इमाः
द्वि.	इमाम् } एनाम् }	इमे } एने }	इमाः } एनाः }
तृ.	अनया } एनया }	आभ्याम्	आभिः
च.	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
प.	आस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
ष.	अस्याः	{ अनयोः } { एनयोः }	आसाम्
स.	अस्याम्	{ अनयोः } { एनयोः }	आसु

१. यः सौ ।

(१०६) मकारान्तनपुंसकलिङ्गः “इदम्” शब्दः ।

४८

प्र.	इदम्	इमे	इमानि
द्वि.	इदम् } एनत् }	इमे } एने }	इमानि } एनानि }

शेषं पुं (१०४) वत् ।

(१०७) मकारान्तः पुलिङ्गः “किम्” शब्दः ।

प्र.	कैः	कौ	के
द्वि.	कम्	कौ	कान्
तृ.	केन	काभ्याम्	कैः
च.	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
प.	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
ष.	कस्य	कयोः	केषाम्
स.	कस्मिन्	कयोः	केषु

१. इदमोऽन्वादेशे एनद्वक्तव्यः । २. किमः

कः ।

बुद्धिबद्धरूपावल्याम्

SGDF

(१०८) मकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “किम्” शब्दः ।

प्र.	का	के	काः
द्वि.	काम्	के	काः
तृ.	कया	काभ्याम्	काभिः
च.	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
प.	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
ष.	कस्याः	कयोः	कासाम्
स.	कस्याम्	कयोः	कामु

(१०९) मकारान्तनपुंसकलिङ्गः “किम्” शब्दः ।

प्र.	द्वि.	किं	के	कानि
------	-------	-----	----	------

शेषं पुं (१०७) वत् ।

(११०) सकारान्तः पुलिङ्गः “अस्” शब्दः ।

प्र.	असौ	अमू	अमी
द्वि.	अमुम्	अमू	अमून्
तृ.	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
च.	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
प.	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
ष.	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
स.	अमुष्मिन्	अमुयाः	अमीषु

सर्वनामशब्दाः ॥ ७ ॥

१. अदस औ सुलोपश्च । तदोः सः सावन-
न्त्ययोः । २. अदसोऽसेर्दादुदो मः । ३. एत
ईद्वहुवचने ।

(१११) सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “अदस्” शब्दः ।

प्र.	असौ	अमू	अमूः
द्वि.	अमूम्	अमू	अमूः
तृ.	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
च.	अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
प.	अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
ष.	अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्
स.	अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु

(११२) सकारान्तनपुंसकलिङ्गः “अदस्” शब्दः ।

प्र.	द्वि.	अदः	अमू	अमूनि
------	-------	-----	-----	-------

शेषं पुं (११०) वत् ।

इति सर्वनामशब्दाः ॥ ७ ॥

अथाजन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ८ ॥

(११३) अकारान्तः पुलिङ्गः “प्रथम” शब्दः ।

प्र. सं.	प्रथमः	प्रथमौ	{ प्रथमे प्रथमाः
----------	--------	--------	---------------------

शेषं “राम” (१) शब्दवत् ।

एवं चरम द्वय द्वितय त्रय त्रितय चतुष्टय पञ्चतय अल्प अर्ध कतिपय शब्दाः । स्त्रीलिङ्गे प्रथमा चरमा अल्पा अर्धा कतिपया इत्येते “रमा” (१२) शब्दवत् ।

द्वयी द्वितयी त्रयी त्रितयी चतुष्टयी पञ्चतयी इत्यादि “गौरी” (१४) शब्दवत् ।

१. प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । २. अर्धं नपुंसकम् । समांशवाची अर्धशब्दः नित्यं क्लीबे ।

(११४) अकारान्तः पुंलिङ्गो “द्वितीय” शब्दः ।

प्र.	द्वितीयः	द्वितीयौ	द्वितीयाः
द्वि.	द्वितीयम्	द्वितीयौ	द्वितीयान्
तृ.	द्वितीयेन	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयैः
च.	द्वितीयस्मै } द्वितीयाय }	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयेभ्यः
प.	द्वितीयस्मात् } द्वितीयात् }	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयेभ्यः
ष.	द्वितीयस्य	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्
स.	द्वितीयस्मिन् } द्वितीये }	द्वितीययोः	द्वितीयेषु
एवं तृतीयः ।			

१. तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् ।

(११५) अकारान्तः पुंलिङ्गो “निर्जर” शब्दः ।

प्र.	निर्जरः	निर्जरौ } निर्जरसौ }	निर्जराः } निर्जरसः }
सं.	हे निर्जर	हे निर्जरौ } हे निर्जरसौ }	हे निर्जराः } हे निर्जरसः }
द्वि.	निर्जरम् } निर्जरसम् }	निर्जरौ } निर्जरसौ }	निर्जरान् } निर्जरसः }
तृ.	निर्जरेण } निर्जरसा }	निर्जराभ्याम्	निर्जरैः
च.	निर्जराय } निर्जरसे }	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः
प.	निर्जरात् } निर्जरसः }	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः

१. जराया जरसन्यतरस्याम् ।

अजन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ८ ॥

ष. निर्जरस्य } निर्जरयोः } निर्जराणाम् }
 निर्जरसः } निर्जरसोः } निर्जरसाम् }

स. निर्जरे निर्जरयोः निर्जरेषु
 निर्जरसि निर्जरसोः

(११६) अकारान्तः पुंलिङ्गः “पाद” शब्दः ।

प्र. पादः पादौ पादाः
 सं. हे पाद हे पादौ हे पादाः
 द्वि. पादम् पादौ { पादान्
 पैदः }

तृ. पदा } पद्भ्याम् } पद्भिः }
 पादेन } पादाभ्याम् } पादैः }

च. पदे } पद्भ्याम् } पद्भ्यः }
 पादाय } पादाभ्याम् } पादेभ्यः }

प. पदः } पद्भ्याम् } पद्भ्यः }
 पादात् } पादाभ्याम् } पादेभ्यः }

ष. पदः } पदोः } पदाम् }
 पादस्य } पादयोः } पादानाम् }

स. पदि } पदोः } पत्सु
 पादे } पादयोः } पादेषु

१. पदशोमासहृन्निशसन्यूपन्दोषन्यकञ्छक-
 न्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ एते आदेशाः सर्वत्र
 भवन्तीति केषां चिन्मतम् । तदा पत् । पदौ । पदः ॥
 पदम् पदौ इति भवति । एवं दन्तादीनामपि ।

SGDF

Sanjivani Sanshodhan Mandal, Mumbai

(११७) अकारान्तः पुलिङ्गो “ दन्त ” शब्दः ।

प्र.	दन्तः	दन्तौ	दन्ताः
सं.	हे दन्त	हे दन्तौ	हे दन्ताः
द्वि.	दन्तम्	दन्तौ	{ दतः दन्तान् }
तृ.	{ दता दन्तेन }	{ दद्वयाम् दन्ताभ्याम् }	{ दद्विः दन्तैः }
च.	{ दते दन्ताय }	{ दद्वयाम् दन्ताभ्याम् }	{ दद्वयः दन्तेभ्यः }
प.	{ दतः दन्तात् }	{ दद्वयाम् दन्ताभ्याम् }	{ दद्वयः दन्तेभ्यः }
ष.	{ दतः दन्तस्य }	{ दतोः दन्तयोः }	{ दताम् दन्तानाम् }

स.	{ दति दन्ते }	{ दतोः दन्तयोः }	{ दत्सु दन्तेषु }
----	------------------	---------------------	----------------------

(११८) अकारान्तः पुलिङ्गो “ मास ” शब्दः ।

प्र.	मासः	मासौ	मासाः
सं.	हे मास	हे मासौ	हे मासाः
द्वि.	मासम्	मासौ	{ मासः मासान् }
तृ.	{ मासा मासेन }	{ माभ्याम् मासाभ्याम् }	{ माभिः मासैः }
च.	{ मासे मासाय }	{ माभ्याम् मासाभ्याम् }	{ माभ्यः मासेभ्यः }
प.	{ मासः मासात् }	{ माभ्याम् मासाभ्याम् }	{ माभ्यः मासेभ्यः }

ष.	मासः } मासस्य }	मासोः } मासयोः }	मासाम् } मासानाम् }
स.	मासि } मासे }	मासोः } मासयाः }	मासु } मासेषु }

(११९) अकारान्तः पुंलिङ्गो “यूष” शब्दः ।

प्र.	यूषः	यूषौ	यूषाः
सं.	हे यूष	हे यूषौ	हे यूषाः
द्वि.	यूषम्	यूषौ	यूषाणः यूषान्

तृ.	यूषणा } यूषेण }	यूषभ्याम् } यूषाभ्याम् }	यूषभिः } यूषैः }
-----	--------------------	-----------------------------	---------------------

१. यूषन्नादेशपक्षे “राजन्” (३४) शब्दवत् ।

च.	यूष्णे } यूषाय }	यूषभ्याम् } यूषाभ्याम् }	यूषभ्यः } यूषेभ्यः }
----	---------------------	-----------------------------	-------------------------

प.	यूष्णः } यूषात् }	यूषभ्याम् } यूषाभ्याम् }	यूषभ्यः } यूषेभ्यः }
----	----------------------	-----------------------------	-------------------------

ष.	यूष्णः } यूषस्य }	यूष्णोः } यूषयोः }	यूष्णाम् } यूषाणाम् }
----	----------------------	-----------------------	--------------------------

स.	यूष्णि } यूषणि } यूषे }	यूष्णोः } यूषयोः }	यूषसु } यूषेषु }
----	-------------------------------	-----------------------	---------------------

(१२०) आकारान्तः पुंलिङ्गो “विश्वपा” शब्दः ।

प्र. सं.	विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः
द्वि.	विश्वपाम्	विश्वपौ	विश्वपः

२. दीर्घाज्जति च । वृद्धिः । ३. आतो धातोः ।

तृ.	विश्वपा	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभिः
च.	विश्वपे	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
प.	विश्वपः	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
ष.	विश्वपः	विश्वपोः	विश्वपाम्
स.	विश्वपि	विश्वपोः	विश्वपासु

एवं सोमपाशङ्खध्मा प्रभृतयः आकारन्तधा-
त्वन्ताः ।

स्त्रीलिङ्गेऽप्येवम् ।

(१२१) आकारान्तः पुंलिङ्गो “हाहा” शब्दः ।

प्र. सं.	हाहाः	हाहौ	हाहाः
द्वि.	हाहाम्	हाहौ	हाहान्

१. अस्य अभ्युत्पन्नत्वाद्धातुत्वं नास्ति । तस्मादङ्ग-
लोपादिकं नास्ति ।

तृ.	हाहौ	हाहाभ्याम्	हाहाभिः
च.	हाहै	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः
प.	हाहौः	हाहाभ्यान्	हाहाभ्यः
ष.	हाहाः	हाहौः	हाहाम्
स.	हाहे	हाहौः	हाहासु

(१२२) इकारान्तः पुंलिङ्गो नित्यं बहुवचनः

“त्रि” शब्दः ।

प्र.	त्रयः ।	द्वि.	त्रीन् ।	तृ.	त्रिभिः ।	च.	
त्रिभ्यः ।		प.	त्रिभ्यः ।	ष.	त्रैयाणाम् ।	स.	
त्रिषु ।							

२. सवर्णदीर्घः । ३. वृद्धिः । ४. ङसिङसोर्दीर्घः ।
५. वृद्धिः । ६. आहुणः । ७. त्रेख्ययः ।

(१२३) इकारान्तः त्रिषु लिङ्गेषु समानः नित्यं
बहुवचनः "कति" शब्दः ।

प्र. कैति । द्वि. कति । तृ. कतिभिः । च.
कतिभ्यः । प. कतिभ्यः । ष. कतीनाम् । स.
कतिषु ।

(१२४) इकारान्तः पुलिङ्गः "औडुलोमि" शब्दः ।

प्र. औडुलोमिः औडुलोमी उडुलोमाः
सं. हे औडुलोमे हे औडुलोमी हे उडुलोमाः
द्वि. औडुलोमिम् औडुलोमी उडुलोमान्

इत्यादि एकवचनद्विवचनयोः "हरि" (२)
शब्दवत् । बहुवचने "गाम्" (१) शब्दवत् ।

१. बहुगणवतुडति संख्या । डति च । २.
षड्भ्यो लुक् । ३. लोसोऽपत्येषु बहुष्वकारो
वक्तव्यः ।

(१२४ अ.) इकारान्तः पुलिङ्गः "अतिस्त्रि" शब्दः ।

प्र. अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः
सं. हे अतिस्त्रे हे अतिस्त्रियौ हे अतिस्त्रियः
द्वि. अतिस्त्रियम् अतिस्त्रियौ { अतिस्त्रियः
अतिस्त्रिम् } अतिस्त्रीन्
तृ. अतिस्त्रिणा अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभिः
च. अतिस्त्रये अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभ्यः
प. अतिस्त्रेः अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभ्यः
ष. अतिस्त्रेः अतिस्त्रियोः अतिस्त्रीणाम्
स. अतिस्त्रौ अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिषु

बहुवचनरूपावल्याम्

४ स्त्रियमतिक्रान्तः पुरुषः = अतिस्त्रिः ।

(१२५) ईकारान्तः पुंलिङ्गः “प्रधी” शब्दः ।

[प्रकृष्टा धीर्यस्य सः = प्रधीः]

प्र.	प्रधीः ^१	प्रध्यौ ^२	प्रध्यः
सं.	हे प्रधि	हे प्रध्यौ	हे प्रध्यः
द्वि.	प्रध्यम्	प्रध्यौ	प्रध्यः
तृ.	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः
च.	प्रध्ये	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः
प.	प्रध्याः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः
ष.	प्रध्याः	प्रध्योः	प्रधीनाम्
स.	प्रध्याम्	प्रध्योः	प्रधीषु

प्रकृष्टा च सा धीश्च=प्रधीः, प्रकृष्टा धीर्यस्याः
सा=प्रधीः । इति विग्रहेऽपि स्त्रीलिङ्गेऽप्येवम् ।

(१२६) ईकारान्तः पुंलिङ्गः “प्रधी” शब्दः ।

[प्रकृष्टं ध्यायति इति धात्वन्तोऽयम्]

प्र.	प्रधीः	प्रध्यौ	प्रध्यः
सं.	हे प्रधीः	हे प्रध्यौ	हे प्रध्यः
द्वि.	प्रध्यम्	प्रध्यौ	प्रध्यः
तृ.	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः
च.	प्रध्ये	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः
प.	प्रध्यः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः
ष.	प्रध्यः	प्रध्योः	प्रध्याम्
स.	प्रध्यि	प्रध्योः	प्रधीषु

३. अस्य अस्त्रीत्वात् नदीकार्यं न ।

१. प्रथमलिङ्गग्रहणं च इति नदीसंज्ञा । २.
एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

अजन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ८ ॥

एवं वेगी जलपी वातप्रमी उन्नी ग्रामण सेनानी
इत्यादयः ।
स्त्रियामप्येवम् ।

(१२७) ईकारान्तः पुंलिङ्गः “सुधी” शब्दः ।

प्र. सं. सुधीः	सुधिर्यौ	सुधियः
द्वि. सुधियम्	सुधियौ	सुधियः
तृ. सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
च. सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः

१. वेगमात्मन इच्छति इति वेगी । २. वातं प्रमि-
मीते इति क्तिन्तोऽयम् । औणादिक ईप्रत्ययान्तान्तु
(१२८) तमे द्रष्टव्यः । ३. न्यन्तानां शब्दानां सप्तम्ये-
कवचने उन्न्याम् ग्रामण्याम् इत्यादि रूपम् । ४. * सुष्टु
ध्यायति इति=सुधीः । न भूसुधियोः ।

प. सुधियः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः	८८
ष. सुधियः	सुधियोः	सुधियाम्	
स. सुधियि	सुधियोः	सुधीषु	

एवं सुंश्री यर्वंकी शुद्धधी परमधी नी इत्या-
दयः । नी शब्दस्य सप्तम्येकवचने “नियाम्”
इति विशेषः ।

स्त्रियामप्येवम् ।

५. सुष्टु श्रयति, शोभना श्रीरस्येति वा सुश्रीः
६. यवान्कीणाति ७. शुद्धा धीर्यस्य सः । ८. डेराम्न-
द्याम्नीभ्यः ।

SGDF

बृहन्निबन्धरूपावल्याम्

(१२८) ईकारान्तः पुंलिङ्गो “वातप्रमी” शब्दः ।

प्र. सं. वातप्रमीः	वातप्रम्यौ	वातप्रम्यः
द्वि. वातप्रमीम्	वातप्रम्यौ	वातप्रमीन्
तृ. वातप्रम्या	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभिः
च. वातप्रम्ये	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभ्यः
प. वातप्रम्यः	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभ्यः
ष. वातप्रम्यः	वातप्रम्योः	वातप्रम्याम्
स. वातप्रमी	वातप्रम्योः	वातप्रमीषु

एवं ययी पपी इत्यादयः ।

१. अमि पूर्वः । २. पूर्वसवर्णदीर्घे “तस्माच्छ-
सो नः पुंसि” इति नत्वम् । ३. सवर्णदीर्घः ।

(१२९) ईकारान्तः पुंलिङ्गो “बहुश्रेयसी” शब्दः ।

प्र. बहुश्रेयसी	बहुश्रेयस्यौ	बहुश्रेयस्यः
सं. हे बहुश्रेयसि	हे बहुश्रेयस्यौ	हे बहुश्रेयस्यः
द्वि. बहुश्रेसीम्	बहुश्रेयस्यौ	बहुश्रेयसीन्
तृ. बहुश्रेयस्या	बहुश्रेयसीभ्याम्	बहुश्रेयसीभिः
च. बहुश्रेयस्यै	बहुश्रेयसीभ्याम्	बहुश्रेयसीभ्यः
प. बहुश्रेयस्याः	बहुश्रेयसीभ्याम्	बहुश्रेयसीभ्यः
ष. बहुश्रेयस्याः	बहुश्रेयस्योः	बहुश्रेयसीनाम्
स. बहुश्रेयस्याम्	बहुश्रेयस्योः	बहुश्रेयसीषु

(१३०) ईकारान्तः पुंलिङ्गः “अतिलक्ष्मी” शब्दः ।

प्र. अतिलक्ष्मीः	अतिलक्ष्म्यौ	अतिलक्ष्म्यः
------------------	--------------	--------------

शेषं “बहुश्रेयसी” (१२९) शब्दवत् ।

४. अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः ।

अत्रन्तपुंलिङ्गवशेषशब्दाः ॥ ८ ॥

(१३१) उकारान्तः पुंलिङ्गः “क्रोष्टु” शब्दः ।

प्र.	क्रोष्टौ	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः
सं.	हे क्रोष्टो	हे क्रोष्टारौ	हे क्रोष्टारः
द्वि.	क्रोष्टारम्	क्रोष्टारौ	क्रोष्टून्
तृ.	क्रोष्टौ } क्रोष्टुना }	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभिः
च.	क्रोष्टे } क्रोष्टवे }	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः
पं.	क्रोष्टुः } क्रोष्टोः }	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः
ष.	क्रोष्टुः } क्रोष्टोः }	क्रोष्टोः } क्रोष्टोः }	क्रोष्टूनाम्

१. तृज्वत्क्रोष्टुः । २. विभाषा तृतीयादि-
ष्वचि ।

स.	क्रोष्टरि } क्रोष्टौ }	क्रोष्टोः } क्रोष्टोः }	क्रोष्टुषु
----	---------------------------	----------------------------	------------

(१३२) उकारान्तः पुंलिङ्गः “खलपू” शब्दः ।

प्र. सं.	खलपूः	खलप्वौ	खलप्वः
द्वि.	खलप्वम्	खलप्वौ	खलप्वः
तृ.	खलप्व्वा	खलपूभ्याम्	खलपूभिः
च.	खलप्वे	खलपूभ्याम्	खलपूभ्यः
प.	खलप्वः	खलपूभ्याम्	खलपूभ्यः
ष.	खलप्वः	खलप्वोः	खलप्वाम्
स.	खलप्वि	खलप्वोः	खलपूषु

एवं सुलू दृन्भू करभू पुनर्भू वर्षीभू इत्यादयः ।
स्त्रियामप्येवम् ।

३. खलं पुनातीति । ४. ओः सुपि । ५. दृन्कर
पुनःपूर्वस्य भुवो यण्वक्तव्यः । ६. पुनश्च भवती-
त्यर्थकः । ७. दर्दुरार्थकः ।

(१३३) ऊकारान्तः पुंलिङ्गो “हृह्” शब्दः ।

प्र. सं. हृहः	हृहौ	हृहः
द्वि. हृहम्	हृहौ	हृहन्
तृ. हृहा	हृहभ्याम्	हृहभिः
च. हृहे	हृहभ्याम्	हृहभ्यः
प. हृहः	हृहभ्याम्	हृहभ्यः
ष. हृहः	हृहोः	हृहाम्
स. हृहि	हृहोः	हृहषु

एवं हृम्भू शब्दः ।

(१३४) ऊकारान्तः पुंलिङ्गः “स्वभू” शब्दः ।

प्र. सं. स्वभूः	स्वभुवौ	स्वभुवः
द्वि. स्वभुवम्	स्वभुवौ	स्वभुवः

१. गन्धर्वविशेषवाचि अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् ।

तृ. स्वभुवां	स्वभूभ्याम्	स्वभूभिः
च. स्वभुवे	स्वभूभ्याम्	स्वभूभ्यः
प. स्वभुवः	स्वभूभ्याम्	स्वभूभ्यः
ष. स्वभुवः	स्वभुवोः	स्वभुवाम्
स. स्वभुवि	स्वभुवोः	स्वभूषु

एवं कटप् स्वयम्भू लृ हृम्भू काराभू प्रभृतयः ।
स्त्रियामप्येवम् ।

(१३५) ऊकारान्तः पुंलिङ्गः “अतिचमू” शब्दः ।

प्र. अतिचमूः	अतिचम्वौ	अतिचम्वः
सं. हे अतिचमु	हे अतिचम्वौ	हे अतिचम्वः
द्वि. अतिचमूम्	अतिचम्वौ	अतिचमून्

शेषं “वधू” (१६) शब्दवत् ।

अत्रतपुलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ८ ॥

(१३६) ऋकारान्तः पुंलिङ्गो “नृ” शब्दः ।

प्र.	ना	नरौ	नरः
सं.	हे नः	हे नरौ	हे नरः
द्वि.	नरम्	नरौ	नृन्
तृ.	त्रा	नृभ्याम्	नृभिः
च.	त्रे	नृभ्याम्	नृभ्यः
प.	नुः	नृभ्याम्	नृभ्यः
ष.	नुः	त्रोः	{ नृणाम् नृणाम्
स.	नरि	त्रोः	नृषु

इत्यजन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ८ ॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ९ ॥

(१३७) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “अम्बा” शब्दः ।

प्र.	अम्बा	अम्बे	अम्बाः
सं.	हे अम्ब	हे अम्बे	हे अम्बाः

शेषं “रमा” (१२) शब्दवत् ।

एवं अक्का अल्ला इत्यादयः ।

(१३८) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “प्रथमा” शब्दः ।

“रमा” (१२) शब्दवत् ।

एवं चरमा अल्पा अर्धा कतिपया नेमा शब्दाः ।

द्वय द्वितय प्रभृतीनां स्त्रीलिङ्गे द्वयी द्वितयी इत्यादि गौरी (१४) शब्दवत् ।

(१३९) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “द्वितीया” शब्दः

प्र.	द्वितीया	द्वितीये	द्वितीयाः
सं.	हे द्वितीये	हे द्वितीये	हे द्वितीयाः
द्वि.	द्वितीयाम्	द्वितीये	द्वितीयाः
तृ.	द्वितीयया	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभिः
च.	द्वितीयस्यै } द्वितीयायै }	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभ्यः
प.	द्वितीयस्याः } द्वितीयायाः }	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभ्यः
ष.	द्वितीयस्याः } द्वितीयायाः }	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्

१. विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ।

स. द्वितीयस्याम् } द्वितीययोः द्वितीयास्तु
द्वितीयायाम् }

एवं तृतीया ।

(१४०) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “जरा” शब्दः ।

प्र.	जरा	जरे } जरसौ }	जराः } जरसः }
सं.	हे जरे	हे जरे } हे जरसौ }	हे जराः } हे जरसः }
द्वि.	जराम् } जरसम् }	जरे } जरसौ }	जराः } जरसः }
तृ.	जरया } जरसा }	जराभ्याम्	जराभिः

अजन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ९ ॥

SGDF

च. जरायै } जराभ्याम् जराभ्यः
जरसे }

प. जरायाः } जराभ्याम् जराभ्यः
जरसः }

ष. जरायाः } जरयोः } जराणाम् }
जरसः } जरसोः } जरसाम् }

स. जरायाम् } जरयोः } जरसु
जरसि } जरसोः }

(१४१) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “ नासिका ” शब्दः ।

प्र. नासिका नासिके नासिकाः

सं. हे नासिके हे नासिके हे नासिकाः

द्वि. नासिकाम् नासिके { नासिकाः
नसः }

तृ. नासिकायां } नासिकाभ्याम् } नासिकाभिः }
नसा } नोभ्याम् } नोभिः }

च. नासिकायै } नासिकाभ्याम् } नासिकाभ्यः }
नसे } नोभ्याम् } नोभ्यः }

प. नासिकायाः } नासिकाभ्याम् } नासिकाभ्यः }
नसः } नोभ्याम् } नोभ्यः }

ष. नासिकायाः } नासिकयोः } नासिकानाम् }
नसः } नसोः } नसाम् }

स. नासिकायाम् } नासिकयोः } नासिकासु }
नसि } नसोः } नस्सु }

(१४२) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “ निशा ” शब्दः ।

प्र. निशा निशे निशाः

सं. हे निशे हे निशे हे निशाः

	द्वि.	निशाम्	निशे	{ निशाः निशः
तृ.		निशया	निशाभ्याम्	{ निशाभिः
		निशा	निङ्भ्याम्	{ निङ्भिः
च.		निशाथै	निशाभ्याम्	{ निशाभ्यः
		निशे	निङ्भ्याम्	{ निङ्भ्यः
प.		निशायाः	निशाभ्याम्	{ निशाभ्यः
		निशः	निङ्भ्याम्	{ निङ्भ्यः
ष.		निशायाः	निशयोः	{ निशानाम्
		निशः	निशोः	{ निशाम्
स.		निशायाम्	निशयोः	{ निशासु
		निशि	निशोः	{ निट्सु

(१४३) आकरान्तः स्त्रीलिङ्गः “पृतना” शब्दः ।

प्र.	पृतना	पृतने	पृतनाः
सं.	हे पृतने	हे पृतने	हे पृतनाः

	द्वि.	पृतनाम्	पृतने	{ पृतनाः पृतैः
तृ.		पृतनया	पृतनाभ्याम्	{ पृतनाभिः
		पृता	पृद्भ्याम्	{ पृद्भिः
च.		पृतनाथै	पृतनाभ्याम्	{ पृतनाभ्यः
		पृते	पृद्भ्याम्	{ पृद्भ्यः
प.		पृतनायाः	पृतनाभ्याम्	{ पृतनाभ्यः
		पृतः	पृद्भ्याम्	{ पृद्भ्यः
ष.		पृतनायाः	पृतनयोः	{ पृतनानाम्
		पृतः	पृतोः	{ पृताम्
स.		पृतनायाम्	पृतनयोः	{ पृतनासु
		पृति	पृतोः	{ पृत्सु

१. मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्नवो वाच्याः
शसादौ वा ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ९ ॥

(१४४) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नित्यं बहुवचनो
“वर्षा” शब्दः ।

प्र. वर्षाः । द्वि. वर्षाः । तृ. वर्षाभिः । च.
वर्षाभ्यः । प. वर्षाभ्यः । ष. वर्षाणाम् । स.
वर्षासु ।

(१४५) इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नित्यं बहुवचनः
“त्रि” शब्दः ।

प्र. तिस्रः । द्वि. तिस्रः । तृ. तिसृभिः ।
च. तिसृभ्यः । प. तिसृभ्यः । ष. तिसृणाम् ।
स. तिसृषु ।

(१४६ अ.) इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “अतिस्त्रि” शब्दः ।
प्र. अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः
सं. हे अतिस्त्रे हे अतिस्त्रियौ हे अतिस्त्रियः

१. त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । अचि र
कृतः । २. न तिसृचतसृ ।

द्वि. अतिस्त्रियम् } अतिस्त्रियौ { अतिस्त्रियः
अतिस्त्रिम् } अतिस्त्रीः

तृ. अतिस्त्रिया अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभिः

च. अतिस्त्रियै } अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभ्यः
अतिस्त्रिये }

प. अतिस्त्रियाः } अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभ्यः
अतिस्त्रेः }

ष. अतिस्त्रियाः } अतिस्त्रियौ अतिस्त्रीणाम्
अतिस्त्रेः }

स. अतिस्त्रियाम् } अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिषु
अतिस्त्रौ }

SGDF

(१४६) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “स्त्री” शब्दः ।

प्र.	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
सं.	हे स्त्रि	हे स्त्रियौ	हे स्त्रियः
द्वि.	स्त्रियम् } स्त्रीम् }	स्त्रियौ	{ स्त्रियः { स्त्रीः
तृ.	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
च.	स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
प.	स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
ष.	स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
स.	स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु

(१४७) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “श्री” शब्दः ।

प्र.	श्रीः	श्रियौ	श्रियः
------	-------	--------	--------

१. स्त्रियाः । २. वामशसोः ।

सं.	हे श्रीः	हे श्रियौ	हे श्रियः
द्वि.	श्रियम्	श्रियौ	श्रियः
तृ.	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः
च.	श्रियै } श्रिये }	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
प.	श्रियाः } श्रियः }	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
ष.	श्रियाः } श्रियः }	श्रियोः	{ श्रीणाम् { श्रियाम्
सं.	श्रियाम् } श्रियि }	श्रियोः	श्रीषु

एवं धी सुंधी शुद्धधी दुर्धी ही भी इत्यादयः ।

३. नेयङ्कुवङ्स्थानावस्त्री । ४. वाऽऽमि ।
५. शोभना धीः, सुष्टु धीर्यस्याः इति वा । ६. शुद्धा
धीः, शुद्धा धीर्यस्याः । ७. दुष्टा धीः, दुष्टा धीर्यस्याः ।

अत्रन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ८ ॥

६३

(१४८) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “लक्ष्मी” शब्दः ।

प्र.	लक्ष्मीः	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्यः
सं.	हे लक्ष्मि	हे लक्ष्म्यौ	हे लक्ष्म्यः
	शेषं “गौरी” (१४) शब्दवत् ।		

एवं अतिलक्ष्मी तरी तन्त्री अवी स्तरी
प्रभृतयः ।

(१४९) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “भू” शब्दः ।

प्र. सं.	भूः	भूवौ	भुवः
द्वि.	भुवम्	भूवौ	भुवः
तृ.	भुवा	भूम्याम्	भूमिः
च.	भुवै भुवे	भूम्याम्	भूम्यः

१. लक्ष्मेर्मुद् च । ईप्रत्ययान्तोऽयम् । तस्माद-
व्यन्तत्वाच्च सुलोपः ।

प.	भुवाः भुवः	भूम्याम्	भूम्यः
----	---------------	----------	--------

ष.	भुवाः भुवः	भुवोः	{ भुवाम् भूतान्
----	---------------	-------	--------------------

स.	भुवाम् भुवि	भुवोः	भूषु
----	----------------	-------	------

एवं भू सुभू सू इत्यादयः ।

(१५०) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “वर्षाभू” शब्दः ।

प्र.	वर्षाभूः	वर्षाभूवौ	वर्षाभूवः
सं.	हे वर्षाभू	हे वर्षाभूवौ	हे वर्षाभूवः
द्वि.	वर्षाभूवम्	वर्षाभूवौ	वर्षाभूवः
तृ.	वर्षाभूवा	वर्षाभूम्याम्	वर्षाभूमिः
च.	वर्षाभूवै	वर्षाभूम्याम्	वर्षाभूम्यः

१. पुनर्नवाख्यौषधिविशेषवाची ।

प.	वर्षाभ्वः	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः
ष.	वर्षाभ्वः	वर्षाभ्वोः	वर्षाभूणाम्
स.	वर्षाभवाम्	वर्षाभवोः	वर्षाभूषु

एवं पुनर्भू वीरसू प्रसू इत्यादयः ।

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ९ ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १० ॥

(१५१) अकारान्तनपुंसकलिङ्गः “अजर” शब्दः ।

प्र.	अजरम्	{ अजरे अजरसी	{ अजराणि अजरांसि
सं.	हे अजर	{ हे अजरे हे अजरसी	{ हे अजराणि हे अजरांसि

१. पुनर्विवाहिता स्त्री ।

द्वि.	अजरम्	{ अजरे अजरसी	{ अजराणि अजरांसि
-------	-------	-----------------	---------------------

शेषं “निर्जर” (११५) शब्दवत्

(१५२) अकारान्त नपुंसकलिङ्गो “हृदय” शब्दः ।

प्र.	हृदयम्	हृदये	हृदयानि
सं.	हे हृदय	हे हृदये	हे हृदयानि
द्वि.	हृदयम्	हृदये	{ हृदयानि हृन्दि
तृ.	{ हृदयेन हृदा }	{ हृदयाभ्याम् हृद्भ्याम् }	{ हृदयैः हृद्भिः }
च.	{ हृदयाय हृदे }	{ हृदयाभ्याम् हृद्भ्याम् }	{ हृदयेभ्यः हृद्भ्यः }

प.	हृदयात् } हृदः }	हृदयाभ्याम् } हृद्भ्याम् }	हृदयेभ्यः } हृद्भ्यः }
ष.	हृदयस्य } हृदः }	हृदययाः } हृदोः }	हृदयानाम् } हृदाम् }
स.	हृदये } हृदि }	हृदययोः } हृदाः }	हृदयेषु } हृदसु }

(१५३) अकारान्तनपुंसकलिङ्गः “उदक” शब्दः ।

प्र.	उदकम्	उदके	उदकानि
सं.	हे उदक	हे उदके	हे उदकानि
द्वि.	उदकम्	उदके	उदकानि उदानि
तृ.	उदकेन } उद्ना }	उदकाभ्याम् } उदभ्याम् }	उदकैः } उदभिः }

च.	उदकाय } उद्रे }	उदकाभ्याम् } उदभ्याम् }	उदकेभ्यः } उदभ्यः }
प.	उदकात् } उद्गः }	उदकाभ्याम् } उदभ्याम् }	उदकेभ्यः } उदभ्यः }
ष.	उदकस्य } उद्गः }	उदकयोः } उद्गोः }	उदकानाम् } उद्गाम् }
स.	उदके } उद्भि } उदनि }	उदकयोः } उद्गोः }	उदकेषु } उदसु }

(१५४) अकारान्तनपुंसकलिङ्गो “मांस” शब्दः ।

प्र.	मांसम्	मांसे	मांसानि
सं.	हे मांस	हे मांसे	हे मांसानि
द्वि.	मांसम्	मांसे	मांसानि मांसि

१. मांसपृतनासानूनां मांसपृत्नवोवाच्याः ।

तृ.	मांसेन मांसा	मांसाभ्याम् मान्भ्याम्	मांसैः मान्भिः
च.	मांसाय मांसे	मांसाभ्याम् मान्भ्याम्	मांसेभ्यः मान्भ्यः
प.	मांसात् मांसः	मांसाभ्याम् मान्भ्याम्	मांसेभ्यः मान्भ्यः
ष.	मांसस्य मांसः	मांसयोः मांसोः	मांसानाम् मांसाम्
स.	मांसे मांसि	मांसयोः मांसोः	मांसेषु मान्सु

(१५५) अकारान्तनपुंसकलिङ्गः “आस्य” शब्दः ।

प्र.	आस्यम्	आस्ये	आस्यानि
सं.	हे आस्य	हे आस्ये	हे आस्यानि

द्वि.	आस्यम्	आस्यं	{ आस्यानि आसानि
-------	--------	-------	--------------------

तृ.	आस्येन आस्ता	आस्याभ्याम् आसभ्याम्	{ आस्यैः आसभिः
-----	-----------------	-------------------------	-------------------

च.	आस्याय आस्ते	आस्याभ्याम् आसभ्याम्	{ आस्येभ्यः आसभ्यः
----	-----------------	-------------------------	-----------------------

प.	आस्यात् आस्तः	आस्याभ्याम् आसभ्याम्	{ आस्येभ्यः आसभ्यः
----	------------------	-------------------------	-----------------------

ष.	आस्यस्य आस्तः	आस्ययोः आस्तोः	{ आस्यानाम् आस्ताम्
----	------------------	-------------------	------------------------

स.	{ आस्ये आस्ति आसनि	{ आस्ययोः आस्तोः	{ आस्येषु आससु
----	--------------------------	---------------------	-------------------

अजन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १० ॥

(१५६) अकारान्तनपुंसकलिङ्गो “विश्वप” शब्दः ।

प्र. विश्वपम् विश्वपे विश्वपानि

इत्यादि “ज्ञान” (२१) शब्दवत् ।

(१५७) इकारान्तनपुंसकलिङ्गः “दधि” शब्दः ।

प्र.	दधि	दधिनी	दधीनि
सं.	हे दधे } हे दधि }	हे दधिनी	हे दधीनि
द्वि.	दधि	दधिनी	दधीनि
तृ.	दध्ना	दधिभ्याम्	दधिभिः
च.	दध्ने	दधिभ्याम्	दधिभ्यः

प.	दध्नः	दधिभ्याम्	दधिभ्यः
ष.	दध्नः	दध्ने	दध्नाम्
स.	दध्नि } दधनि }	दध्ने	दधिषु

एवं अस्थि अक्षि सधिय शब्दाः ।

(१५८) इकारान्त नपुंसकलिङ्गो नित्यं बहुवचनः
“त्रि” शब्दः ।

प्र.	त्रीणि ।	द्वि.	त्रीणि ।	तृ.	त्रिभिः
च.	त्रिभ्यः ।	प.	त्रिभ्यः ।	ष.	त्रयाणाम्
स.	त्रिषु ॥				

(१५९) इकारान्तनपुंसकलिङ्गः “प्रधि” शब्दः ।

प्र.	प्रधि	प्रधिनी	प्रधीनि
सं.	हे प्रधे } हे प्रधि }	हे प्रधिनी	हे प्रधीनि

१. ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । २. अस्थि-
दधिसकथ्यक्षणादनङ्गत्तः ।

द्वि.	प्रधि	प्रधिनी	प्रधीनि
तृ.	प्रधिना } प्रध्या }	प्रधिभ्याम्	प्रधिभिः
च.	प्रधिने } प्रध्ये }	प्रधिभ्याम्	प्रधिभ्यः
प.	प्रधिनः } प्रध्यः }	प्रधिभ्याम्	प्रधिभ्यः
ष.	प्रधिनः } प्रध्यः }	प्रधिनीः } प्रध्योः }	प्रधीनाम् } प्रध्याम् }
स.	प्रधिनः } प्रध्यः }	प्रधिनीः } प्रध्योः }	प्रधिषु

एवं वेगि जलमि उन्नि प्रभृतयः ।

(१६०) इकारान्तनपुंसकलिङ्गः “सुधि” शब्दः ।

प्र.	सुधि	सुधिनी	सुधानि
सं.	हे सुधे } हे सुधि }	हे सुधिनी	हे सुधीनि
द्वि.	सुधि	सुधिनी	सुधीनि
तृ.	सुधिना } सुधिया }	सुधिभ्याम्	सुधिभिः
च.	सुधिने } सुधिये }	सुधिभ्याम्	सुधिभ्यः
प.	सुधिनः } सुधियः }	सुधिभ्याम्	सुधिभ्यः
ष.	सुधिनः } सुधियः }	सुधिनीः } सुधियोः }	सुधीनाम् } सुधियाम् }

अत्रान्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १० ॥

स. सुधिनि } सुधिनोः } सुधिषु
सुधियि } सुधियोः }

(१६१) इकारान्तनपुंसकलिङ्गः “अतिस्त्रि” शब्दः ।

प्र. अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी अतिस्त्रीणि
सं. हे अतिस्त्रे } हे अतिस्त्रिणी हे अतिस्त्रीणि
हे अतिस्त्रि }
द्वि. अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी अतिस्त्रीणि
तृ. अतिस्त्रिणा अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभिः
च. अतिस्त्रिणे } अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभ्यः
अतिस्त्रिये }
प. अतिस्त्रिणः } अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभ्यः
अतिस्त्रेः }

ष. अतिस्त्रिणः } अतिस्त्रिणोः } अतिस्त्रीणाम्
अतिस्त्रेः } अतिस्त्रियोः }
स. अतिस्त्रिणि } अतिस्त्रिणोः } आतिस्त्रिषु
अतिस्त्रौ } अतिस्त्रियोः }

(१६२) उकारान्तनपुंसकलिङ्गः “स्वभु” शब्दः ।

प्र. स्वभु स्वभुनी स्वभूनि
सं. हे स्वभो } स्वभुनी हे स्वभूनि
हे स्वभु }
द्वि. स्वभु स्वभुनी स्वभूनि
तृ. स्वभुना } स्वभुभ्याम् स्वभुभिः
स्वभुवा }
च. स्वभुने } स्वभुभ्याम् स्वभुभ्यः
स्वभुवे }

प.	स्वभुनः } स्वभुवः }	स्वभुभ्याम्	स्वभुभ्यः
ष.	स्वभुनः } स्वभुवः }	स्वभुनोः } स्वभुवोः }	स्वभूनाम् } स्वभुवाम् }
स.	स्वभुनि } स्वभुवि }	स्वभुनोः } स्वभुवोः }	स्वभुषु

(१६३) उकारान्तनपुंसकलिङ्गः “सानु” शब्दः ।

प्र.	सानु	सानुनी	सानूनि
सं.	हे साना } हे सानु }	हे सानुनी	हे सानूनि
द्वि.	सानु	सानुनी	{ सानूनि { स्नूनि
तृ.	सानुना } स्नुना }	सानुभ्याम् } स्नुभ्याम् }	सानुभिः } स्नुभिः }

च.	सानुने } स्नुने }	सानुभ्याम् } स्नुभ्याम् }	सानुभ्यः } स्नुभ्यः }
प.	सानुनः } स्नुनः }	सानुभ्याम् } स्नुभ्याम् }	सानुभ्यः } स्नुभ्यः }
ष.	सानुनः } स्नुनः }	सानुनोः } स्नुनोः }	सानूनाम् } स्नूनाम् }
स.	सानुनि } स्नुनि }	सानुनोः } स्नुनोः }	सानुषु } स्नुषु }

(१६४) उकारान्तनपुंसकलिङ्गः “सुलु” शब्दः ।

प्र.	सुलु	सुलुनी	सुलूनि
सं.	हे सुलु	हे सुलुनी	हे सुलूनि
द्वि.	सुलु	सुलुनी	सुलूनि
तृ.	सुलुवा } सुलुना }	सुलुभ्याम्	सुलुभिः

च.	सुल्वे } सुल्वने }	सुलभ्याम्	सुलभ्यः
प.	सुल्वः } सुल्वनः }	सुलभ्याम्	सुलभ्यः
ष.	सुल्वः } सुल्वनः }	सुल्वोः } सुल्वनोः }	सुल्वाम् } सुल्वनाम् }
स.	सुल्वि } सुल्वनि }	सुल्वोः } सुल्वनोः }	सुल्वषु

पुंलिङ्गे ऐकारान्ताः, नपुंसकलिङ्गे इकारान्ता भवन्ति ।

(१६५) इकारान्तनवसकलिङ्गः “प्रैरि” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. प्रैरि प्ररिणी प्ररीणि

१. प्रकृष्टो राः यस्य तत्=प्ररि कुलम् । २. एव-
इग्रस्वादेशे ।

तृ. प्ररिणा प्रराभ्याम् प्रराभिः
स. प्ररिणि प्ररिणोः प्ररासु

पुंलिङ्गे औकारान्ताः नपुंसके उकारान्ता भवन्ति ।

(१६६) उकारान्तनपुंसकलिङ्गः “सुनु” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. सुनु सुनुनी सुनूनि

इत्यादि “मधु” (२४) शब्दवत् ।

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १० ॥

अथ हलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ॥

(१६७) ककारान्तः पुंलिङ्गः “सर्वशक्” शब्दः ।

प्र.सं. सर्वशक् सर्वशकौ सर्वशकः

द्वि. सर्वशकम् सर्वशकौ सर्वशकः

तृ. सर्वशका सर्वशग्भ्याम् सर्वशग्भिः

स. सर्वशकि सर्वशकोः सर्वशक्षु

स्त्रीलिङ्गेऽप्येवम् ।

(१६८) खकारान्तः पुंलिङ्गः “चित्रलिख्” शब्दः ।

प्र.सं. चित्रलिक् चित्रलिखौ चित्रलिखः
चित्रलिग्याम् । चित्रलिखि । चित्रलिक्षु ।
इत्यादि । स्त्रियामप्येवम् ॥

(१६९) चकारान्तः पुंलिङ्गः “प्राञ्च्” शब्दः ।

प्र.सं.	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
द्वि.	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राचः
तृ.	प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भिः
च.	प्राचे	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः
प.	प्राचः	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः
ष.	प्राचः	प्राचोः	प्राचाम्
स.	प्राचि	प्राचोः	प्राक्षु

एवं पराञ्च् अपराञ्च् अवाञ्च् उपाञ्च्
इत्यादयः अकारपूर्वकाञ्चुधात्वन्ताः ।

१. अनिदितां हल उपधायाः कृडिति ।
कुत्वेन ङः । २. अचः । चौ ।

(१७०) चकारान्तः पुंलिङ्गः “प्रत्यञ्च्” शब्दः ।

प्र.सं.	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
द्वि.	प्रत्यञ्चम्	प्रत्यञ्चौ	प्रतीचः
तृ.	प्रतीचा	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भिः

प्रतीचे, प्रतीचः, प्रतीचि, प्रत्यक्षु ।

एवं सम्यञ्च् न्यञ्च् व्यञ्च् अध्यञ्च् पर्यञ्च्
सध्यञ्च् विष्वद्यञ्च् देवद्यञ्च् अदद्यञ्च् सर्वद्यञ्च्
इत्यादयः इकारान्तपूर्वकाञ्चुधात्वन्ताः ।

३. सम् + अञ्चति = सम्यञ्च् । समः समिः ।
४. सह + अञ्चति = सध्यञ्च् । सहस्य सद्भिः । ५.
विष्वक् + अञ्चति = विष्वद्यञ्च् । देवान् + अञ्चति = देव-
द्यञ्च् । अदः + अञ्चति = अदद्यञ्च् । सर्वानञ्चति = सर्व-
द्यञ्च् । विष्वग्देवयोश्च णेरद्यञ्चतावप्रत्यये ।

हलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ॥

(१७१) चकारान्तः पुंलिङ्गः “अन्वञ्च्” शब्दः ।

प्र.सं.	अन्वङ्	अन्वञ्चौ	अन्वञ्चः
द्वि.	अन्वञ्चम्	अन्वञ्चौ	अनूचः
तृ.	अनूचा	अन्वग्भ्याम्	अन्वग्भिः ।

इत्यादि ।

एवं स्वञ्च् मृद्वञ्च् प्रभृतय उकारान्तपूर्वकाञ्चुधात्वन्ताः ।

(१७२) चकारान्तः पुंलिङ्गः “उदञ्च्” शब्दः ।

प्र.सं.	उदङ्	उदञ्चौ	उदञ्चः
द्वि.	उदञ्चम्	उदञ्चौ	उदीचः
तृ.	उदीचा	उदग्भ्याम्	उदग्भिः

इत्यादि ।

१. उद ईत् ।

(१७३) चकारान्तः पुंलिङ्गः “तिर्यञ्च्” शब्दः । ६६

प्र.सं.	तिर्यङ्	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः
द्वि.	तिर्यञ्चम्	तिर्यञ्चौ	तिरश्चः
तृ.	तिरश्चा	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भिः

इत्यादि ।

१६९ प्रभृति १७३ पर्यन्ताः शब्दाः गत्यर्थकाञ्चुधात्वन्ताः । पूजार्थकाञ्चुधात्वन्तास्तु अनुपदं (१७४) द्रष्टव्याः ।

(१७४) चकारान्तः पुंलिङ्गः “[पूजार्थकाञ्चुधात्वन्तः] “प्राञ्च्” शब्दः ।

प्र.सं.	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
द्वि.	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राञ्चैः

२. तिरसस्तिर्यलोपे । ३. नाञ्चेः पूजायाम् ।

शुद्धे नञ्चद्वयपावत्याम्

SGDF

तृ.	प्राञ्चा	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भिः
च.	प्राञ्चे	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भ्यः
प.	प्राञ्चः	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भ्यः
ष.	प्राञ्चः	प्राञ्चोः	प्राञ्चाम्

स.	प्राञ्चि	प्राञ्चोः	{ प्राङ्स्वषु प्राङ्क्षु प्राङ्षु
----	----------	-----------	---

एवं १६९ प्रभृति १७३ पर्यन्ताः शब्दाः ।

(१७५) चकारान्तः पुंलिङ्गः “सुवृद्च्” शब्दः ।

प्र.सं.	सुवृद्च्-ङ्	सुवृश्चौ	सुवृश्चः
द्वि.	सुवृश्चम्	सुवृश्चौ	सुवृश्चः
तृ.	सुवृश्चा	सुवृद्भ्याम्	सुवृद्भिः
स.	सुवृश्चि	सुवृश्चोः	{ सुवृद्स्वु सुवृद्सु

१. व्रश्चन्ति षत्वम् ।

(१७६) छकारान्तः पुंलिङ्गः “प्राच्छ्” शब्दः ।

प्र.सं.	प्राच्	प्राच्छौ	प्राच्छः
द्वि.	प्राच्छम्	प्राच्छौ	प्राच्छः
तृ.	प्राच्छा	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भिः
स.	प्राच्छि	प्राच्छोः	प्राच्सु

(१७७) जकारान्तः पुंलिङ्गः “राज्” शब्दः ।

प्र.सं.	राज्-ङ्	राजौ	राजः
द्वि.	राजम्	राजौ	राजः
तृ.	राजा	राङ्भ्याम्	राङ्भिः
च.	राजे	राङ्भ्याम्	राङ्भ्यः
प.	राजः	राङ्भ्याम्	राङ्भ्यः
ष.	राजः	राजोः	राजाम्
स.	राजि	राजोः	{ राज्स्वु राज्सु

एवं विश्वसृज् परिव्राज् संराज् इत्यादयः ।

हलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ॥

(१७८) जकारान्तः पुंलिङ्गो “भृज्” शब्दः ।

प्र.सं.	भृद्-इ	भृजौ	भृजः
द्वि.	भृजम्	भृजौ	भृजः
तृ.	भृज्जा	भृज्भ्याम्	भृज्भिः
स.	भृज्जि	भृज्जोः	भृज्सु

(१७९) जकारान्तः पुंलिङ्गो “विभ्राज्” शब्दः ।

प्र.सं.	विभ्राक्	विभ्राजौ	विभ्राजः
	विभ्राट्		
द्वि.	विभ्राजम्	विभ्राजौ	विभ्राजः
तृ.	विभ्राजा	{ विभ्राग्भ्याम्	{ विभ्राग्भिः
		{ विभ्राड्भ्याम्	{ विभ्राड्भिः
च.	विभ्राजे	{ विभ्राग्भ्याम्	{ विभ्राग्भ्यः
		{ विभ्राड्भ्याम्	{ विभ्राड्भ्यः

१. तौदादिकोऽयम् । २. स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ।

प.	विभ्राजः	{ विभ्राग्भ्याम्	{ विभ्राग्भ्यः
		{ विभ्राड्भ्याम्	{ विभ्राड्भ्यः
ष.	विभ्राजः	विभ्राजोः	विभ्राजाम्
स.	विभ्राजि	विभ्राजोः	{ विभ्राक्षु
			{ विभ्राट्सु

(१८०) जकारान्तः पुंलिङ्गो “युज्” शब्दः ।

प्र.सं.	युड्-इ	युजौ	युजः
द्वि.	युजम्	युजौ	युजः
तृ.	युजा	युग्भ्याम्	युग्भिः
स.	युजि	युजोः	युक्षु

शेषं “भिषज्” (२८) शब्दवत् ।

३. युजेरसमासे । युजिर् योग इत्यस्मान्निष्पन्नस्य एवं रूपम् । युज समाधावित्यस्य, समस्तस्य च सर्वं “भिषज्” (२८) शब्दवत् ।

(१८१) जकारान्तः पुंलिङ्गः “ विश्वराज् ” शब्दः ।

विश्वाराट् } विश्वराजौ विश्वराजः
विश्वाराड् }

द्वि. विश्वराजम् विश्वराजौ विश्वराजः

तृ. विश्वराजा विश्वाराड्भ्याम् विश्वाराड्भिः

च. विश्वराजे विश्वाराड्भ्याम् विश्वाराड्भ्यः

प. विश्वराजः विश्वाराड्भ्याम् विश्वाराड्भ्यः

ष. विश्वराजः विश्वराजाः विश्वराजाम्

स. विश्वराजि विश्वराजोः विश्वाराट्सु

(१८२) णकारान्तः पुंलिङ्गः “ सुगण् ” शब्दः ।

प्र.सं. सुगण् सुगणौ सुगणः

द्वि. सुगणम् सुगणौ सुगणः

तृ. सुगणा सुगण्भ्याम् सुगण्भिः

१. विश्वस्य वसुराटोः ।

स. सुगणि सुगणोः

{ सुगण्ट्सु
सुगण्ट्सु
सुगण्सु

स्त्रियामप्येवम् ।

(१८३) थकारान्तः पुंलिङ्गः “ अग्निमथ् ” शब्दः ।

प्र.सं. अग्निमत् } अग्निमथौ अग्निमथः
अग्निमद् }

द्वि. अग्निमथम् अग्निमथौ अग्निमथः

तृ. अग्निमथा अग्निमद्भ्याम् अग्निमद्भिः

स. अग्निमथि अग्निमथोः अग्निमत्सु

(१८४) दकारान्तः पुंलिङ्गः “ सुपाद् ” शब्दः ।

प्र.सं. सुपात् } सुपादौ सुपादः
सुपाद् }

द्वलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ॥

SGDF

द्वि.	सुपादम्	सुपादौ	सुपदः
तृ.	सुपदा	सुपाद्भ्याम्	सुपाद्भिः
स.	सुपदि	सुपदोः	सुपात्सु

एवं स्त्रियामपि ।

(१८५) धकारान्तः पुंलिङ्गः “बुध्” शब्दः ।

प्र.सं.	भुर्ते	बुधौ	बुधः
द्वि.	बुधम्	बुधौ	बुधः
तृ.	बुधा	भुद्भ्याम्	भुद्भिः
च.	बुधे	भुद्भ्याम्	भुद्भ्यः
प.	बुधः	भुद्भ्याम्	भुद्भ्यः
ष.	बुधः	बुधोः	बुधाम्
स.	बुधि	बुधोः	भुत्सु

स्त्रियामप्येवम् ।

१. पादः पत् । २. एकाचो वशां भष्
झषन्तस्य रुध्वोः ।

(१८६) नकारान्तः पुंलिङ्गः “प्रतिदिवन्” शब्दः । ७८

प्र.	प्रतिदिवा	प्रतिदिवानौ	प्रतिदिवानः
सं.	हे प्रतिदिवन्	हे प्रतिदिवानौ	हे प्रतिदिवानः
द्वि.	प्रतिदिवानम्	प्रतिदिवानौ	प्रतिदीनैः
तृ.	प्रतिदीन्वा	प्रतिदिवभ्याम्	प्रतिदिवभिः
च.	प्रतिदीन्वे	प्रतिदिवभ्याम्	प्रतिदिवभ्यः
प.	प्रतिदीन्नः	प्रतिदिवभ्याम्	प्रतिदिवभ्यः
ष.	प्रतिदीन्नः	प्रतिदीन्नोः	प्रतिदीन्वाम्
स.	प्रतिदीन्नि	प्रतिदीन्नोः	प्रतिदिवसु

(१८७) नकारान्तः पुंलिङ्गः “पूषन्” शब्दः ।

प्र.	पूषौ	पूषणौ	पूषणः
सं.	हे पूषन्	हे पूषणौ	हे पूषणः

३. हलि च । ४. सौ च ।

द्वि.	पूषगम्	पूषणौ	पूष्णः
तृ.	पूष्णा	पूषभ्याम्	पूषभिः
च.	पूष्णे	पूषभ्याम्	पूषभ्यः
प.	पूष्णः	पूषभ्याम्	पूषभ्यः
ष.	पूष्णः	पूष्णोः	पूष्णाम्
स.	पूष्णि } पूषणि }	पूष्णोः	पूषसु

एवम् अर्यमन् ।

(१८८) नकारान्तः पुंलिङ्गो “वृत्रहन्” शब्दः ।

प्र.	वृत्रहा	वृत्रहणौ	वृत्रहणः
सं.	हे वृत्रहन्	हे वृत्रहणौ	हे वृत्रहणः
द्वि.	वृत्रहणम्	वृत्रहणौ	वृत्रहैः
तृ.	वृत्रहा	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभिः

१. हो हन्तेर्जिणेत्रेयु ।

च.	वृत्रघ्ने	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः
प.	वृत्रघ्नः	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः
ष.	वृत्रघ्नः	वृत्रघ्नोः	वृत्रघ्नाम्
स.	वृत्रघ्नि } वृत्रहणि }	वृत्रघ्नोः	वृत्रहसु

एवं ब्रह्महन् भ्रूणहन् इत्यादयः ।

(१८९) नकारान्तः पुंलिङ्गः “श्वन्” शब्दः ।

प्र.	श्वा	श्वानौ	श्वानः
सं.	हे श्वन्	हे श्वानौ	हे श्वानः
द्वि.	श्वानम्	श्वानौ	श्वनैः
तृ.	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
च.	शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
प.	शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः

२. श्वयुवमघोनामतद्धिते ।

हलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ॥

ष. शुनः शुनोः शुनाम्

स. शुनि शुनोः श्वसु

(१९०) नकारान्तः पुंलिङ्गो “युवन्” शब्दः ।

प्र. युवा युवानौ युवानः

सं. हे युवन् हे युवानौ हे युवानः

द्वि. युवानम् युवानौ यूनः

तृ. यूना युवभ्याम् युवभिः

च. यूने युवभ्याम् युवभ्यः

प. यूनः युवभ्याम् युवभ्यः

ष. यूनः यूनोः यूनाम्

स. यूनि यूनोः युवसु

(१९१) नकारान्तः पुंलिङ्गो “मघवन्” शब्दः ।

प्र. मघवा मघवानौ मघवानः

सं. हे मघवन् हे मघवानौ हे मघवानः

द्वि. मघवानम् मघवानौ मघोनः

तृ. मघोना मघवभ्याम् मघवभिः

च. मघोने मघवभ्याम् मघवभ्यः

प. मघोनः मघवभ्याम् मघवभ्यः

ष. मघोनः मघोनोः मघोनाम्

स. मघोनि मघोनोः मघवसु

(१९२) नकारान्तः पुंलिङ्गः “अर्वन्” शब्दः ।

प्र. अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्तः

सं. हे अर्वन् हे अर्वन्तौ हे अर्वन्तः

द्वि. अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वन्तः

तृ. अर्वता अर्वद्भ्याम् अर्वद्भिः

इत्यादि. प्रथमैकवचनं विना सर्व “धीमत्”

(३०) शब्दवत् । “अनर्वन्” शब्दस्तु आत्मन्

(३५) शब्दवत् ।

१. अर्वणस्त्रसावनजः ।

(१९३) नकारान्तः पुंलिङ्गः “पथिन्” शब्दः ।

प्र.	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
सं.	हे पथिन्	हे पन्थानौ	हे पन्थानः
द्वि.	पन्थानम्	पन्थानौ	पथैः
तृ.	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
च.	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
प.	पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
ष.	पथः	पथोः	पथाम्
स.	पथि	पथोः	पथिषु

एवं मथिन् । स्त्रियां सुपथी नगरी ।

१. पथिमथ्यृभुक्षाप्रात् । इतोऽत्सर्वनाम-
स्थाने । थो न्यः । २. भस्य टेलोपः ।

(१९४) नकारान्तः पुंलिङ्गः “ऋभुक्षिन्” शब्दः ।

प्र.	ऋभुक्षाः	ऋभुक्षानौ	ऋभुक्षाणः
सं.	हे ऋभुक्षिन्	हेऋभुक्षानौ	हे ऋभुक्षाणः
द्वि.	ऋभुक्षाणम्	ऋभुक्षानौ	ऋभुक्षः
तृ.	ऋभुक्षा	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभिः
च.	ऋभुक्षे	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभ्यः
प.	ऋभुक्षः	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभ्यः
ष.	ऋभुक्षः	ऋभुक्षोः	ऋभुक्षाम्
स.	ऋभुक्षि	ऋभुक्षोः	ऋभुक्षिषु

स्त्रियाम् अनृभुक्षी सेना ।

हलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ॥

SGDF

(१९५) नकारान्तः त्रिषु लिङ्गेषु समानो नित्यं बहुवचनः
“पञ्चन्” शब्दः ।

प्र. पञ्चै । द्वि. पञ्च । तृ. पञ्चभिः । च.
पञ्चभ्यः । प. पञ्चभ्यः । ष. पञ्चानाम् । स.
पञ्चसु ।

एवं सप्तन् नवन् दशन् प्रभृतयः, एकादशन्
प्रभृति अष्टादशन् पर्यन्ताश्च शब्दाः ।

(१९६) नकारान्तः पुंलिङ्गः त्रिषु लिङ्गेषु समानो नित्यं
बहुवचनः “अष्टन्” शब्दः ।

प्र. अष्टौ } द्वि. अष्टौ } तृ. अष्टभिः }
अष्ट } अष्ट } अष्टभिः }

१. णान्ता षट् । षड्भ्यो लुक् । २. नोप-
धायाः । ३. अष्टन् आ विभक्तौ । अष्टाभ्य औश् ।

च. अष्टाभ्यः } प. अष्टाभ्यः } ष. अष्टानाम्
अष्टभ्यः }

स. अष्टासु }
अष्टसु }

(१९७) मकारान्तः पुंलिङ्गः “प्रशाम्” शब्दः ।

प्र. सं. प्रशान्	प्रशामौ	प्रशामः
द्वि. प्रशामम्	प्रशामौ	प्रशामः
तृ. प्रशामा	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भिः
च. प्रशामे	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भ्यः
प. प्रशामः	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भ्यः
ष. प्रशामः	प्रशामोः	प्रशामाम्
स. प्रशामि	प्रशामोः	प्रशान्सु

एवं स्त्रियामपि ।

४. मो नो धातोः ।

(१९८) रेफान्तः पुंलिङ्गः नित्यं बहुवचनः

“चतुर” शब्दः ।

प्र. चत्वारः । द्वि. चतुरः । तृ. चतुर्भिः । च.
चतुर्भ्यः । प. चतुर्भ्यः । ष. चतुर्णाम् । स.
चतुर्थु ।

(१९९) लकारान्तः पुंलिङ्गः “कमल्” शब्दः ।

प्र.सं. कमल्. कमलौ कमलः
द्वि. कमलम् कमलौ कमलः
तृ. कमला कमलभ्याम् कमलिभिः
स. कमलि कमलोः कमलषु

(२००) वकारान्तः पुंलिङ्गः “सुदिव्” शब्दः ।

प्र.सं. सुद्यौः सुदिवौ सुदिवः
द्वि. सुदिवम् सुदिवौ सुदिवः

१. चतुरनडुहोरामुदात्तः । २. षट्चतुर्भ्यश्च ।
३. दिव औत् ।

तृ.	सुदिवा	सुद्युभ्याम्	सुद्युभिः
च.	सुदिवे	सुद्युभ्याम्	सुद्युभ्यः
प.	सुदिवः	सुद्युभ्याम्	सुद्युभ्यः
ष.	सुदिवः	सुदिवोः	सुदिवाम्
स.	सुदिवि	सुदिवोः	सुद्युषु

(२०१) शकारान्तः पुंलिङ्गो “नश्” शब्दः ।

प्र.सं.	नैक् नट्	नशौ	नशः
द्वि.	नशम्	नशौ	नशः
तृ.	नशा	{ नग्भ्याम् नड्भ्याम् }	नग्भिः नड्भिः
च.	नशे	{ नग्भ्याम् नड्भ्याम् }	नग्भ्यः नड्भ्यः

४. दिव उत् । ५. नशेर्वा ।

हलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ।

प.	नशः	{ नग्भ्याम् नङ्भ्याम्	नग्भ्यः नङ्भ्यः
ष.	नशः	नशोः	नशाम्
स.	नशि	नशोः	{ नक्षु नक्षु

(२०२) षकारान्तः पुंलिङ्गः “चिकीर्ष” शब्दः ।

प्र.सं.	चिकीः	चिकीर्षौ	चिकीर्षः
द्वि.	चिकीर्षम्	चिकीर्षौ	चिकीर्षः
तृ.	चिकीर्षा	चिकीर्ष्याम्	चिकीर्षिः
स.	चिकीर्षि	चिकीर्षोः	चिकीर्षु

(२०३) षकारान्तः पुंलिङ्गः “दधृष्” शब्दः ।

प्र.सं.	दधृक्	दधृषौ	दधृषः
---------	-------	-------	-------

१. रात्तस्य ।

द्वि.	दधृषम्	दधृषौ	दधृषः
तृ.	दधृषा	दधृष्याम्	दधृषिः
स.	दधृषि	दधृषोः	दधृषु

(२०४) षकारान्तः पुंलिङ्गः “पिपठिष्” शब्दः ।

प्र.सं.	पिपैठीः	पिपठिषौ	पिपठिषः
द्वि.	पिपठिषम्	पिपठिषौ	पिपठिषः
तृ.	पिपठिषा	पिपठिष्याम्	पिपठिर्भिः
सं.	पिपठिषि	पिपठिषोः	पिपठिषु

(२०५) षकारान्तः त्रिषु लिङ्गेषु समानः नित्यं बहुवचनः
“षप्” शब्दः ।

प्र.	षट् ।	द्वि.	षट् ।	तृ.	षड्भिः ।	च.	
षड्भ्यः ।	प.	षड्भ्यः ।	ष.	षण्णौम् ।	स.		
षट्सु ।							

२. वोरुपधाया दीर्घ इकः । ३. षट्चतुर्भ्यश्च ।

(२०६) षकारान्तः पुंलिङ्गः “दोष्” शब्दः ।

प्र.सं.	दोः	दोषौ	दोषः
द्वि.	दोषम्	दोषौ	{ दोषः दोष्णीः }
तृ.	{ दोषा दोष्णा }	{ दोभ्याम् दोषभ्याम् }	{ दोभिः दोषभिः }
च.	{ दोषे दोष्णे }	{ दोभ्याम् दोषभ्याम् }	{ दोभ्यः दोषभ्यः }
प.	{ दोषः दोष्णः }	{ दोभ्याम् दोषभ्याम् }	{ दोभ्यः दोषभ्यः }
ष.	{ दोषः दोष्णः }	{ दोषोः दोष्णोः }	{ दोषाम् दोष्णाम् }

१. पदमिति दोष्शब्दस्य दोष्ज्ञादेशः ।

स.	{ दोषि दोष्णि दोषणि }	{ दोषोः दोष्णोः }	{ दोष्णु दोषसु }
----	-----------------------------	----------------------	---------------------

(२०७) सकारान्तः पुंलिङ्गः “पुंस्” शब्दः ।

प्र.	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
सं.	हे पुमन्	हे पुमांसौ	हे पुमांसः
द्वि.	पुमांसम्	पुमांसौ	पुंसः
तृ.	पुंसा	पुंभ्याम्	पुंभिः
च.	पुंसे	पुंभ्याम्	पुंभ्यः
प.	पुंसः	पुंभ्याम्	पुंभ्यः
ष.	पुंसः	पुंसोः	पुंसाम्
स.	पुंसि	पुंसोः	पुंसु

२. पुंसोऽसुङ् । उगिदचामिति तुम् । सान्तमहत
इति दीर्घः ।

हलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ॥

(२०८) सकारान्तः पुंलिङ्गः “स्रस्” शब्दः ।

प्र.सं.	स्रत्	स्रसौ	स्रसः
द्वि.	स्रसम्	स्रसौ	स्रसः
तृ.	स्रसा	स्रद्भ्याम्	स्रद्भिः
स.	स्रसि	स्रसोः	स्रत्सु

एवं ध्वस् । ध्वत् ध्वसौ । ध्वसा ध्वद्भ्याम् ।
ध्वत्सु । इत्यादि ।

(२०९) सकारान्तः पुंलिङ्गः “उशनस्” शब्दः ।

प्र.	उशना	उशनसौ	उशनसः
सं.	हे उशनसै } हे उशनः } हे उशन	हे उशनसौ	हे उशनसः

शेषं “वेधस्” (४१) शब्दवत् ।

१. वसुस्रंसुध्वंस्वनड्डहां दः । २. अस्य
संबुद्धौ वाऽनङ्ग नलोपश्च वा वाच्यः ।

(२१०) सकारान्तः पुंलिङ्गः “अनेहस्” शब्दः ।

प्र.	अनेहा	अनेहसौ	अनेहसः
सं.	हे अनेहः	हे अनेहसौ	हे अनेहसः

शेषं “वेधस्” (४१) शब्दवत् ।

(२११) हकारान्तः पुंलिङ्गः “दुह्” शब्दः

प्र.सं.	धुक्-ग्	दुहौ	दुहः
द्वि.	दुहम्	दुहौ	दुहः
तृ.	दुहा	धुग्भ्याम्	धुग्भिः
स.	दुहि	दुहोः	धुक्षु

३. दादेर्धातोर्धः । एकाचो वशो भषू झष-
न्तस्य सध्वोः ।

(२१२) हकारान्तः पुंलिङ्गो “द्रुह्” शब्दः ।

प्र. सं.	ध्रुक् } ध्रुट् }	द्रुहौ	द्रुहः
द्वि.	द्रुहम्	द्रुहौ	द्रुहः
तृ.	द्रुहा	{ ध्रुगभ्याम् { ध्रुङ्भ्याम्	{ ध्रुग्भिः { ध्रुङ्भिः
च.	द्रुहे	{ ध्रुगभ्याम् { ध्रुङ्भ्याम्	{ ध्रुग्भ्यः { ध्रुङ्भ्यः
प.	द्रुहः	{ ध्रुगभ्याम् { ध्रुङ्भ्याम्	{ ध्रुग्भ्यः { ध्रुङ्भ्यः
ष.	द्रुहः	द्रुहोः	द्रुहाम्
स.	द्रुहि	द्रुहोः	{ ध्रुक्षु { ध्रुट्सु

१. वा द्रुहमुहणुहणिहाम् ।

(२१३) हकारान्तः पुंलिङ्गो “विश्ववाह्” शब्दः ।

प्र. सं.	विश्ववाट्	विश्ववाहौ	विश्ववाहः
द्वि.	विश्ववाहम्	विश्ववाहौ	विश्वौहैः
तृ.	विश्वौहा	विश्ववाङ्भ्याम्	विश्ववाङ्भिः
च.	विश्वौहे	विश्ववाङ्भ्याम्	विश्ववाङ्भ्यः
प.	विश्वौहः	विश्ववाङ्भ्याम्	विश्ववाङ्भ्यः
ष.	विश्वौहः	विश्वौहोः	विश्वौहाम्
स.	विश्वौहि	विश्वौहोः	विश्ववाट्सु

एवं हव्यवाह् भारवाह् भूवाह् इत्यादयो वा-
हन्ताः । भूवाट्छब्दस्य तु भूहः । भूहा । भूवा-
ङ्भ्याम् । भूहे । भूहः । भूहोः । भूहाम् ।
भूहि । इत्यादि ।

स्त्रियामप्येवम् ।

२. वाह ऊद् । सम्प्रसारणाच्च ।

हलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ॥

SGDF

(२१४) हकारान्तः पुंलिङ्गः “तुरासाह” शब्दः ।

प्र. सं.	तुराषाट्-इ	तुरासाहौ	तुरासाहः
द्वि.	तुरासाहम्	तुरासाहौ	तुरासाहः
तृ.	तुरासाहा	तुराषाड्भ्याम्	तुराषाड्भिः
स.	तुरासाहि	तुरासाहोः	तुराषाट्सु

(२१५) हकारान्तः पुंलिङ्गः “अनडुह” शब्दः ।

प्र.	अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः
सं.	हे अनड्वन्	हे अनड्वाहौ	हे अनड्वाहः
द्वि.	अनड्वाहम्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः

१. सहेः साडः सः । २. चतुरनडुहोरा-
मुदात्तः । सावनडुहः । ३. अमसबुम्हौ ।

तृ.	अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः
च.	अनडुहे	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः
प.	अनडुहः	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः
ष.	अनडुहः	अनडुहोः	अनडुहाम्
स.	अनडुहि	अनडुहोः	अनडुत्सु

इति हलन्तपुंलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ ११ ॥

४. वसुस्रम्बिवति दः ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १२ ॥

(२१६) अञ्चुधात्वन्ताः १६७ प्रभृति १७४
पर्यन्ताः चकारान्तशब्दाः स्त्रीलिङ्गे ईकारान्ता
भवन्ति । तद्यथा—

प्राची प्रतीची उदीची अनूची तिरश्ची इत्यादि
“गौरी” (१४) शब्दवत् ।

(२१७) नकारान्तः “बहुराजन्” शब्दः, स्त्रियाम्

(१) बहुराजा बहुराजानौ बहुराजानः
इत्यादि “राजन्” (३४) शब्दवत् ।

(२) बहुराज्ञी बहुराज्ञ्यौ बहुराज्ञ्यः
इत्यादि “गौरी” (१४) शब्दवत् ।

(३) बहुराजा बहुराजे बहुराजाः
इत्यादि “रमा” (१२) शब्दवच्च
रूपाणि ।

(२१८) पकारान्तः स्त्रीलिङ्गः नित्यं बहुवचनः “अप्”
शब्दः ।

प्र. आपैः । द्वि. अपः । तृ. अद्भिः ।
च. अद्भ्यः । प. अद्भ्यः । ष. अपाम् ।
स. अप्सु ।

(२१९) रेफान्तः स्त्रीलिङ्गः “चतुर्” शब्दः ।

प्र. चतस्रः । द्वि. चतस्रः । तृ. चतसृभिः ।
च. चतसृभ्यः । प. चतसृभ्यः । ष. चत-
सृणाम् । स. चतसृषु ।

१. अप्तुन् इति दीर्घः । २. अपो भि ।

हलन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १२ ॥

१२ ॥

६

(२२०) रेफान्तः स्त्रीलिङ्गो “ द्वार ” शब्दः ।

प्र.सं.	द्वारः	द्वारौ	द्वारः
द्वि.	द्वारम्	द्वारौ	द्वारः
तृ.	द्वारा	द्वार्याम्	द्वारिभिः
स.	द्वारि	द्वारोः	द्वार्षु

(२२१) लकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “ कमल् ” शब्दः ।

पुं (१९९) वत् ।

(२२२) शकारान्तः स्त्रीलिङ्गो “ घृतस्पृश ” शब्दः ।

“ दिग् ” (२४) शब्दवत् ।

एवं स्पृश शब्दः । पुंलिङ्गेऽप्येवम् ।

(२२३) षकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “ सजुष् ” शब्दः ।

प्र.सं.	सजूः	सजुषौ	सजुषः
---------	------	-------	-------

१ स्पृशोऽनुदके किन् । २. ससजुषो रुः ।

द्वि.	सजुषम्	सजुषौ	सजुषः
तृ.	सजुषा	सजूर्भ्याम्	सजूर्भिः
स.	सजुषि	सजुषोः	सजूष्णु

(२२४) सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “ आशिस् ” शब्दः ।

प्र.सं.	आशीः	आशिषौ	आशिषः
द्वि.	आशिषम्	आशिषौ	आशिषः
तृ.	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
स.	आशिषि	आशिषोः	आशीष्णु

(२२५) हकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “ उपानह् ” शब्दः ।

प्र.सं.	उपानत्	उपानहौ	उपानहः
द्वि.	उपानहम्	उपानहौ	उपानहः

१. नहो धः ।

तृ. उपानहा उपानद्भ्याम् उपानद्भिः
स. उपानहि उपानहोः उपानत्सु

(२२६) हकारान्तः स्त्रीलिङ्गः “उष्णिह्” शब्दः ।

प्र.सं. उष्णिक् उष्णिहौ उष्णिहः

द्वि. उष्णिहम् उष्णिहौ उष्णिहः

तृ. उष्णिहा उष्णिग्भ्याम् उष्णिग्भिः

स. उष्णिहि उष्णिहोः उष्णिक्षु

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १२ ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १३ ॥

१. ऋत्विगित्यादिना किन् । कुत्वम् ।

(२२७) चकारान्तनपुंसकलिङ्गः “प्राञ्च्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. प्राक् प्राची प्राञ्चि

शेषं पुं (१६९) वत् । एवं तत्रोक्ताः शब्दाः ।

(२२८) चकारान्तनपुंसकलिङ्गः “प्रत्यञ्च्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. प्रत्यक् प्रतीची प्रत्यञ्चि

शेषं पुं (१७०) वत् ।

(२२९) चकारान्तनपुंसकलिङ्गः “अन्वञ्च्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. अन्वक् अनूची अन्वञ्चि

शेषं पुं (१७१) वत् ।

(२३०) चकारान्तनपुंसकलिङ्गः “उदञ्च्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. उदक् उदीची उदञ्चि

शेषं पुं (१७२) वत् ।

हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १३ ॥

९१

(२३१) चकारान्तनपुंसकलिङ्गः “तिर्यञ्च्” शब्दः ।

प्र. सं. द्वि. तिर्यक् तिरश्ची तिर्यञ्चि
शेषं पुं (१७३) वत् ।

(२३२) चकारान्तनपुंसकलिङ्गः “गवाञ्च्” शब्दः ।

प्रथमा.

एकवचनम्—गवाक् गवाग् गोअक् गोअग् गोक्
गोग् गवाङ् गोअङ् गोई ।

द्विवचनम्—गोची गवाञ्ची गोअञ्ची गोईञ्ची ॥

बहुवचनम्—गवाञ्चि गोअञ्चि गोईञ्चि ॥ १६ ॥

द्वितीया प्रथमावत् ॥ १६ ॥

तृतीया.

एकवचनम्—गोचा गवाञ्चा गोअञ्चा गोईञ्चा ॥

द्विवचनम्—गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोग्भ्याम्

*गवाङ्भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोईर्भ्याम् ॥

बहुवचनम्—गवाग्भिः गोअग्भिः गोग्भिः गवा-
ङ्भिः गोअङ्भिः गोईर्भिः ॥ १६ ॥

चतुर्थी.

एकवचनम्—गोचे गवाञ्चे गोअञ्चे गोईञ्चे ॥

द्विवचनम्—तृतीयाद्विवचनवत् ॥

बहुवचनम्—गवाग्भ्यः गोअग्भ्यः गोग्भ्यः

गवाङ्भ्यः गोअङ्भ्यः गोईर्भ्यः ॥ १६ ॥

पञ्चमी.

एकवचनम्—गोचः गवाञ्चः गोअञ्चः गोईञ्चः ॥

द्विवचनम्—तृतीयाद्विवचनवत् ॥

बहुवचनम्—चतुर्थीबहुवचनवत् ॥ १६ ॥

षष्ठी.

एकवचनम्—पञ्चम्येकवचनवैत् ॥

द्विवचनम्—गोचोः गवाञ्चोः गोअञ्चोः
गोञ्चोः ॥

बहुवचनम्—गोचाम् गवाञ्चाम् गोअञ्चाम् गो-
ञ्चाम् ॥ १२ ॥

सप्तमी.

एकवचनम्—गोचि गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि ॥

द्विवचनम्—षष्ठीद्विवचनवैत् ॥

बहुवचनम्—गवाक्षु गोअक्षु गोक्षु गवाङ्क्षु
गोअङ्क्षु गोङ्क्षु गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु
गोङ्क्षु ॥ १७ ॥

*
सर्व मिलित्वा १०९ रूपाणि ॥

(२३३) जकारान्तनपुंसकलिङ्गः “खञ्ज्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि.	खन्	खञ्जी	खञ्जि
तृ.	खञ्जा	खन्भ्याम्	खन्भिः
स.	खञ्जि	खञ्जोः	खन्सु

(२३४) जकारान्तनपुंसकलिङ्गः “ऊर्ज्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि.	ऊर्क्-ऊर्ग	ऊर्जी	ऊर्जि
तृ.	ऊर्जा	ऊर्भ्याम्	ऊर्भिः
स.	ऊर्जि	ऊर्जोः	ऊर्क्षु

* गवाक्छन्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।

असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥

स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जज्ञासोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १३ ॥

२३

(२३५) जकारान्तनपुंसकलिङ्ग. “बहूर्ज्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. बहूर्क-र्ग बहूर्जी { बहूर्जि
बहूर्जि

(२३६) तकारान्तनपुंसकलिङ्गो “यकृत्” शब्दः ।

प्र.सं. यकृत् यकृती यकृन्ति

द्वि. यकृत् यकृती { यकानि
यकृन्ति

तृ. यक्ता } यकभ्याम् } यकभिः }
यकृता } यकृद्भ्याम् } यकृद्भिः }

च. यक्ते } यकभ्याम् } यकभ्यः }
यकृते } यकृद्भ्याम् } यकृद्भ्यः }

१. बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः । २. अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् ।

प. यक्तः } यकभ्याम् } यकभ्यः }
यकृतः } यकृद्भ्याम् } यकृद्भ्यः }

ष. यक्तः } यक्तोः } यक्ताम् }
यकृतः } यकृतोः } यकृताम् }

स. यक्ति } यक्तोः } यकसु }
यकृति } यकृतोः } यकृतसु }

एवं शकृत् ।

(२३७) नकारान्तनपुंसकलिङ्गः “अहन्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. अहः { अही } अहानि
अहनी }

तृ. अहा अहोभ्याम् अहोभिः

१. विभाषा डिभ्योः । २. अहन् ।

च. अह्ने अहोभ्याम् अहोभ्यः

प. अहः अहोभ्याम् अहोभ्यः

ष. अहः अहोः अहाम्

स. अहि } अहोः अहस्सु
अहनि }

(२३८) पकारान्तनपुंसकलिङ्गः “स्वप्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. स्वप्-ब् स्वपी { स्वम्पि
स्वाम्पि

तृ. स्वपा स्वद्वयाम् स्वद्विः

स. स्वपि स्वपोः स्वप्सु

एवं (४३) तमे शब्दे उदाहृताः शब्दाः ।

(२३९) रेफान्तः नपुंसकलिङ्गो “वार” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. वाः वारी वारि

तृ. वारा वार्याम् वारिभिः

स. वारि वारोः वार्षु

(२४०) रेफान्तः नपुंसकलिङ्गः “चतुर्” शब्दः ।

प्र. चत्वारि । द्वि. चत्वारि । तृ. चतुर्भिः ।

च. चतुर्भ्यः । प. चतुर्भ्यः । ष. चतुर्णाम् ।

स. चतुर्षु ।

(२४१) लकारान्तः नपुंसकलिङ्गः “कमल्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. कमल् कमली कमलि

तृ. कमला कमलभ्याम् कमलभिः

स. कमलि कमलोः कमलषु

हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १३ ॥

२५

(२४२) वकारान्तः नपुंसकलिङ्गः “सुद्यु” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. सुद्यु सुदिवी सुदिवि
शेषं पुं (२००) वत् ।

(२४३) शकारान्तः नपुंसकलिङ्गः “घृतस्पृश” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. घृतस्पृक् घृतस्पृशी घृतस्पृशि
शेषं स्त्रीलिङ्गवत् (२२२) ।

(२४४) षकारान्तः नपुंसकलिङ्गः “पिपठिष्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. पिपठीः पिपठिषी पिपठिषि ।

शेषं पुं (२०४) वत् ।

(२४५) सकारान्तः नपुंसकलिङ्गः “विद्वस्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. विद्वत् विदुषी विद्वांसि

शेषं पुं (४३) वत् ।

(२४६) सकारान्तः नपुंसकलिङ्गः “धनुस्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. धनुः धनुषी धनूषि
तृ. धनुषा धनुभ्याम् धनुर्भिः
स. धनुषि धनुषाः धनुष्षु

एवं चक्षुस् हविस् इत्यादयः ।

(२४७) हकारान्तः नपुंसकलिङ्गः “स्वनडुह्” शब्दः ।

प्र.सं.द्वि. स्वनडुत्-द् स्वनडुही स्वनड्वाहि

शेषं “अनडुह्” (२१५) शब्दवत् ।

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ॥ १३ ॥

इति शब्दप्रकरणम् ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

बृहच्छब्दरूपावल्याम्

॥ द्वितीयो भागः ॥

॥ अथ संधिप्रकरणम् ॥

॥ संज्ञाप्रकरणम् ॥

१. अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् ञमङ्-
णनम् झभञ् घढधष् जवगडदश् खफछठथचटतव् कषय्
शषसर् हल् ॥ इति माहेश्वराणि सूत्राणि, अण् अक् अच्
इत्यादिसंज्ञार्थानि ।

२. हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

उपदेशे विद्यमानं अन्त्यं हल् इत्संज्ञं स्यात् । यथा —
अइउण् इत्यत्र ण् इत् । ऋलृक् इत्यत्र क् इत् । एवम् ॥

३. उपदेशेऽनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥

उपदेशे विद्यमानः अनुनासिकः अज्वर्णः इत्संज्ञकः स्यात् ।
लण् इति सूत्रे लकारोपरि विद्यमानः अकारः अनेन सूत्रेण
इत्संज्ञको भवति ॥

४. मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ॥

१. आद्यमुच्चारणमुपदेशः । धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ २. हल् व्यञ्जनम् ॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णः अनुनासिकसंज्ञः स्यात् ।

५. आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ॥

अन्त्येन ण् आदिना इद्वर्णेन सहितः अकारादिः आदिर्वर्णः मध्यवर्तिनां वर्णानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा—अक् इति अइउऋलृ वर्णानां संज्ञा भवति । तथा र इति रलयोः संज्ञा । आदिरन्त्येनेति सूत्रेण लब्धाः संज्ञाः प्रत्याहारा इत्युच्यन्ते । प्रत्याहारेषु इत्संज्ञकवर्णानां ग्रहणं न भवति । प्रत्याहाराश्च चतुश्चत्वारिंशत् । ते यथा—पूर्वणकारेण एकः, अण् ॥ ककारेण त्रयः, अक् इक् उक् ॥ ङकारेण एकः, एङ् ॥ चकारेण चत्वारः, अच् इच् एच् ऐच् ॥ टकारेण एकः, अट् ॥ परेण णकारेण त्रयः, अण् इण् यण् ॥ मकारेण चत्वारः, अम् यम् जम् ङम् ॥ बकारेण एकः, यब् ॥ षकारेण द्वौ, झष् भष् ॥ शकारेण षट्, अश् हश् वश् झश् जश् बश् ॥ वकारेण एकः, छव् ॥ यकारेण पञ्च, यय् मय् झय् खय् चय् ॥ रेफेण पञ्च, यर् झर् खर् चर् शर् ॥ लकारेण षट्, अल् हल् वल् रल् झल् शल् ॥ अकारेण एकः र । इति ॥

६. ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥

१. स्यादेको ङजणवटैः षेण द्वौ त्रय इह कणाभ्याम् । चत्वारश्च चमाभ्यां पञ्च यराभ्यां शलाभ्यां षट् ॥

SGDF

उश्च ऊश्च उ३श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच्
क्रमाद्भ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । उ इत्ययम् एकमात्रो वर्णः
ह्रस्वः । ऊ इत्ययं द्विमात्रो वर्णः दीर्घः । उ३ इति त्रिमात्रो
वर्णः प्लुतः । एवम् अ इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । चक्षुर्निमेषस्य
यावान्कालः स मात्रासंज्ञकः ।

७. तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥

तालवादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्च इत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं
तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । स्थानानि तु— अकुहविसर्जनी-
यानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुरषाणां मूर्धा । लृतुल-
सानां दन्ताः । उपूपध्पानोयानामोष्ठौ । वमडणनानां नासि-
का च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वक्ररस्य
दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिका अनुस्वा-
रस्य ।

प्रयत्नो द्विधा—आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।

आभ्यन्तरश्चतुर्धा — स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र
स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्म-
णां स्वराणां च । ह्रस्वस्य अवर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रि-
यादशयां तु विवृतमेव ।

बाह्यप्रयत्नविवेकः सिद्धान्तकौमुद्या अवगन्तव्यः ।

१. प्लुतस्यायं सङ्केतः ॥

कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः । शषस-
हा ऊष्माणः । अचः स्वराः । २ क २ प इति कपाभ्यां प्रा-
गर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः
परौ अनुस्वारविसर्गौ ।

८. ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् । वार्तिकम् ॥

९. नाज्झलौ । १ । १ । १० ॥

अज्वर्णद्वल्वर्णयोः मिथः सावर्ण्यं नास्ति ।

१०. अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ॥

अविधीयमानः अण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अ-
त्राण् परेण णकारेण । कु चु डु तु पु एते उदितः । तदेवम्-
अ इति ह्रस्वदीर्घप्लुतानां संज्ञा । तथा इ उ वर्णौ । कु इति
क ख ग घ ङां संज्ञा चु इति चवर्गस्य एवं डुतुपूनां च ऋ इति
पञ्चानाम् । एवं लृकारोऽपि । एचः प्रत्येकं द्वयोः । ए ऐ वर्ण-
योः, ओ औ वर्णयोश्च मिथः सावर्ण्यं नास्ति । लृवर्णस्य दीर्घः,
ए ओ ऐ औ वर्णानां ह्रस्वाश्च न सन्ति ।

११. तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

तः परो यस्मात्स च, तात्परश्च उच्चार्यमाणसमकालस्यैव
संज्ञा स्यात् । यथा—अत् इत् इत्यादयः ह्रस्वस्यैव संज्ञाः ।
आत् ईत् इति दीर्घस्य । एवं उत् ऋत् इत्यादयः ।

१२. वृद्धिरादैत । १ । १ । १ ॥

आकारः ऐ औ वर्णौ च वृद्धिसंज्ञाः स्युः ।

१३. अदेङ्गुणः । १ । १ । २ ॥

अकारः ए ओ वर्णौ च गुणसंज्ञाः स्युः ।

१४. भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भ्वादयः धातुसंज्ञाः स्युः ।

१५. चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥

अद्रव्यार्थाः चादयः निपातसंज्ञाः स्युः ।

१६. उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ।

१७. गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियान्वये सति उपसर्गसंज्ञाः गतिसंज्ञाश्च स्युः ।
प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि
अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते द्वाविंश-
तिः, प्रादयः ।

१८. विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ।

१९. परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

२०. हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥

अज्वर्णैरव्यवहिताः इल्वर्णाः संयोगसंज्ञाः स्युः । यथा—
चक्रम् इत्यत्र ककाररेफौ संयुक्तौ ।

२१. ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥

अ इ उ ऋ लृ वर्णाः लघुसंज्ञाः स्युः ।

२२. संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ॥

संयुक्ताक्षरे परे तत्पूर्वं ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् । यथा—चक्रम्
इत्यत्र चकारोत्तरः अकारः ।

२३. दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥

गुरुसंज्ञं स्यात् । यथा—आ ई ऊ ऋ ए ऐ ओ औ वर्णाः ।

२४. अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

२५. अचोऽन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तत् 'टि' संज्ञं स्यात् ।
यथा—पतत् इत्यत्र 'अत्' टि । राम इत्यत्र मकारोपरि विद्य-
मानः अकारः टि ।

१. अर्धमात्राधिककालव्यवधानाभावः ।

२. संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

३. रेफ इति रकारस्य संज्ञा ।

२६. ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥

ईकार ऊकार एकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । यथा हरी गुरु रमे इत्यादि ।

२७. अदसो मात् । १ । १ । १२ ॥

अदस् शब्दे यो मकारः तस्मात्परौ ईकार ऊकारौ प्रगृह्यसंज्ञौ स्तः । यथा — अमी अमू इत्यादि ।

२८. निपात एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ॥

एकाचको निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् न तु आङ् । यथा—इ विस्मये । उ वितर्के ।

२९. ओत् । १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । यथा — अहो इत्यादि ।

३०. सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

रामः हरिः इत्यादि सुबन्तं, भवति एधते इत्यादि तिङन्तं च 'पद' संज्ञं स्यात् ।

॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

॥ अथ अच् संधिः ॥

गीर्वाणभाषायां द्वौ अज्वणौ संधिं विना प्रायेण न प्रयुज्येते । तत्र खलु संधिर्भवति । सर्वेऽपि संधयः संहितायां विवक्षिताया-
मेव भवन्ति ।

३१. इको यणचि । ६ । १ । ७७ ॥

इ उ ऋ लृ वर्णानां (असवर्णे) अचि परे संहितायां यव-
रलाः आदेशा भवन्ति । यथा—सुधीभिः उपास्यः इति विग्रहे
सुधी + उपास्यः इति स्थिते धकारोत्तरं विद्यमानस्य ईकारस्य
स्थानत आन्तर्यात् य् इत्ययं वर्णः आदेशो भवति । तथा च
सुध् य् उपास्यः = सुध्युपास्यः इति भवति ॥ तथा मधु + अरिः
मध् व् अरिः = मध्वरिः । धातु + अंशः = धात्रंशः । लृ +
आकृतिः = लाकृतिः । अत्र लृ इति अच् ल् इति हल् भवति ।

३२. एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ॥

ए ओ ऐ औ वर्णानां क्रमात् अय् अव् आय् आव् एते
आदेशाः स्युरचि परे । यथा—हरे + ए = हरय् + ए =
हरये । विष्णो + ए = विष्णव् + ए = विष्णवे । नै =
अकः = नाय् + अकः = नायकः । पौ + अकः = पाव् +
अकः = पावकः ।

३३. वान्तो यि प्रत्यये । ६ । १ । ७९ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोः अव् आव् एतौ स्तः ।
गो + यम् = गव् यम् = गव्यम् । विकारार्थे 'यत्' प्रत्ययः ।
नौ + यम् = नाव् यम् = नाव्यम् । तार्यमित्यर्थे 'यत्' ।

३४. अध्वपरिमाणे च । वार्तिकम् ॥

अध्वपरिमाणविशेषे गम्ये 'यूति' शब्दे परे गोशब्दावय-

वस्य ओकारस्य 'अव्' इत्यादेशो भवति । यथा—गो + यूतिः = गव् + यूतिः = गर्व्यूतिः ।

३५. लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १९ ॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोः यवयोः लोपो वा स्यात् अशि परे । यथा—हरे + एहि इत्यत्र एचोऽयवायाव इति अया-देशे हरय् + एहि इति स्थिते यकारस्य लोपो वा भवति । लोपपक्षे हर एहि इति रूपम् । लोपाभावपक्षे हरयेहि इति । विष्णो + इह = विष्ण इह — विष्णविह । श्रियै + उद्यतः = श्रिया उद्यतः — श्रियायुद्यतः ! गुरौ + उत्कः = गुरा उत्कः — गुरावुत्कः इत्यादि ।

३६. आहुणः । ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोः अचोः एको गुण आदेशः स्यात् । यथा — उप + इन्द्रः इत्यत्र पूर्वपरयोः अकार इ-कारयोः स्थाने इकारस्य गुणभूतः एकारो भवति । उपेन्द्रः इति । तथा—राजा + इति = राजेति । गङ्गा + उदकम् = गङ्गोदकम् । देव + ऋणम् = देवर्णम् । तव + लृकारः = तवलृकारः ।

१. गव्यूतिः क्रोशयुगम् ।

२. उकारस्य ओकारो गुणः ।

३. ऋकारस्य गुणः अर् ।

४. लृकारस्य गुणः अलृ ।

३७. वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥

अकारात् एचि परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः स्यात् । यथा — कृष्ण + एकत्वम् = कृष्णैकत्वम् । गङ्गा + ओघः = गङ्गाघः । देव + ऐश्वर्यम् = देवैश्वर्यम् । कृष्ण + औत्कण्ठ्यम् = कृष्णौत्कण्ठ्यम् ।

३८. एत्येधत्युद्सु । ६ । १ । ८९ ॥

अवर्णात् एजाद्योः एत्येधत्योः ऊठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उप + एति = उपैति । उप + एधते = उपैधते । प्रष्ट + ऊहः = प्रष्टौहः ।

३९. अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् । वार्तिकम् ॥

अक्ष + ऊहिनी = अक्षौहिणी, सेना ।

४०. स्वादीरेरिणोः । वार्तिकम् ॥

स्वशब्दात् ईरशब्दे इरिन् शब्दे च परे पूर्वपरयोरचोः वृद्धिरेकादेशः स्यात् । यथा — स्व + ईरः = स्वैरः । स्व + ईरी = स्वैरी ।

४१. प्रादूहोढोढ्यैष्येषु । वार्तिकम् ॥

प्र इत्युपसर्गात् ऊह ऊढ एष एष्य एतेषु परेषु पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यात् । यथा — प्र + ऊहः = प्रौहः । प्र + ऊढः = प्रौढः । प्र + ऊढिः = प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः ।

४२. ऋते च तृतीयासमासे । वार्तिकम् ॥

तृतीयासमासे अकारान्तात् ऋतशब्दे परे पूर्वपरयोरचो-
वृद्धिः स्यात् । यथा—सुखेन + ऋतः = सुखार्तः ।

४३. प्रवत्सतरकम्बलवसनदशार्णानामृणे । वार्तिकम् ॥

प्रादीनां ऋणशब्दे परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । यथा—प्रार्णम् ।
वत्सतरार्णम् । कम्बलार्णम् । वसनार्णम् । ऋणार्णम् । दशार्णः ।

४४. उपसर्गादिति धातौ । ६ । १ । ११ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः
स्यात् । यथा—उप + ऋच्छति = उपाच्छति । प्राच्छति ।

४५. एङि पररूपम् । ६ । १ । ९४ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ परे पूर्वपरयोः पररूपमे-
कादेशः स्यात् । यथा—प्र + एजते = प्रेजते । उप + ओ-
षति = उपोषति ।

४६. एवे चानियोगे । वार्तिकम् ॥

अकारात् अवधारणभिन्नार्थके एवशब्दे परे पूर्वपरयोः पर-
रूपमेकादेशः स्यात् । यथा—क + एव = केवै ।

१. ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् ।

२. दन्तविधानि ऋणानि दुर्गभूमयो यस्मिन्सः दशार्णो देशः ।

३. अ + ए इत्यत्र परस्य ए इत्यस्य यद्रूपम् ए इति तत् ।

४. अवधारणार्थे तु—तव + एव तवैव ।

५. यत्रकुत्रापि इत्यर्थः ।

४७. शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम् । वार्तिकम् ॥

शकन्धादिगणपठितेषु टेः पररूपं वक्तव्यम् । यथा — शक
+ अन्धुः = शकन्धुः । कर्क + अन्धुः = कर्कन्धुः । कुल
+ अटा = कुलटा । सीमन् + अन्तः = सीमन्तः । मनस्-
ईषा = मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः ।

४८. ओत्वोष्ठयोः समासे वा । वार्तिकम् ॥

समासे अवर्णात् ओर्तुशब्दे ओष्ठशब्दे च परे पूर्वपरयो-
रचोः पररूपं वा स्यात् । यथा—स्थूल + ओतुः = स्थूलोतुः
—स्थूलौतुः । बिम्ब + ओष्ठः = बिम्बोष्ठः, बिम्बौष्ठः ।

४९. ओमाङोश्च । ६ । १ । ९५ ॥

ओमि आङि च आत्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । यथा—
शिवाय + ओं नमः = शिवायों नमः । शिव + एहि (आ
इहि) = शिवेहि ।

५०. अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णे अकि परे पूर्वपरयोः दीर्घः एकादेशः स्यात् ।
यथा—दैत्य + अरिः = दैत्यारिः । तत्र + आसीत् = त-
त्रासीत् । रमा + आगच्छति = रमागच्छति । नदी + इह
= नदीह । श्री + ईशः = श्रीशः । विष्णु + उदयः =
विष्णूदयः ।

५१. एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०९ ॥

पदान्ते विद्यमानात् एङः अति परे पररूपमेकादेशः स्यात् ।
हरे + अव = हरेऽव । विष्णो + अव = विष्णोऽव ।

५२. सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे च एङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्प-
दान्ते । गो + अग्रम् = गोअग्रम् - गोग्रम् ।

५३. अवङ् स्फोटायनस्य । ६ । १ । १२३ ॥

पदान्ते गोशब्दस्य अचि परे अवङ् वा स्यात् । गो +
अग्रम् = गव + अग्रम् = गवाग्रम् । कचिन्नित्यम् - गवाक्षः ।

५४. इन्द्रे च । ६ । १ । १२४ ॥

गोरवङ् (नित्यं) स्यादिन्द्रे । यथा — गवेन्द्रः ।

५५. पुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥

पुताः प्रगृह्याश्च अचि परे प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण ३ +
अत्र गौश्वरति = एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति । हरी एतौ ।
गुरु आगच्छतः । रमे अत्र । पचेते इमौ । अमी अत्र । अमू-
आसाते । इ इन्द्रः । उ उमेशः । अहो ईशाः । अत्र संधिर्नास्ति ।

५६. इकोऽवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२७ ॥

पदान्ता इकः असवर्णे अचि परे प्रकृत्या स्युः, ह्रस्वश्च
वा । यथा — चक्री + अत्र = चक्रिअत्र - चक्रयत्र ।

५७. ऋत्यकः । १ । १ । १२८ ॥

पदान्ता इकः ऋति परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । यथा—
ब्रह्मा + ऋषिः = ब्रह्मऋषिः - ब्रह्मर्षिः । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः ।
सप्तऋषीणाम् - सप्तर्षीणाम् ॥

॥ इति अच् संधिः ॥

॥ अथ हल् संधिः ॥

५८. स्तोश्चुना ऋचुः । ८ । ४ । ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गावा-
देशौ स्तः । यथा - हरिस् + शेते = हरिश्शेते । सत् +
चित् = सच्चित् । शार्ङ्गिन् + जय = शार्ङ्गिञ्जय ।

५९. शात् । ८ । ४ । ४४ ॥

शकारात्परस्य तवर्गस्य श्रुत्वं न स्यात् । विश्वः । प्रश्नः ।

६०. षुना षुः । ८ । ४ । ४१ ॥

सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गावादेशौ
स्तः । यथा—रामस् + षष्ठः = रामष्षष्ठः । पेष् + ता =
पेष्टा । तत् + टीका + तट्टीका । चक्रिन् + ढौकसे = च-
क्रिण्ढौकसे ।

६१. न पदान्ताद्वोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥

पदान्तात् टवर्गात्परस्य नामभिन्नस्य स्तोः घृन् स्यात् ।
षट्सन्तः । षट्ते । अपदान्ते तु—ईट् + ते ईट्टे । नामि तु
षट् + नाम् = षण्णाम् । नवतिनगरीशब्दयोरपि तथा ।
षण्णवतिः, षण्णर्ग्यः ।

६२. तोः षि । ८ । ४ । ४३ ॥

तवर्गस्य षकारे परे न घृत्वम् । यथा—सन्षष्टः ।

६३. झलां जशोऽन्ते । ८ । २ । ३९ ॥

पदान्ते विद्यमानानां झलां जशः स्युः । यथा—वाक्
+ ईशः = वागीशः । चित् + रूपम् = चिद्रूपम् ।

६४. यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥

यरः पदान्तस्य अनुनासिके परे अनुनासिको वा स्यात् ।
यथा—एतत् + मुरारिः = एतन्मुरारिः - एतद्मुरारिः । क-
कुप् + नायकः = ककुम्नायकः । ककुम्नायकः । वाक् + म-
हिमा = वाङ्महिमा-वाग्महिमा ।

६५. प्रत्यये भाषायां नित्यम् । वार्तिकम् ॥

लोके प्रत्ययस्थेऽनुनासिके परतः पूर्वसूत्रोक्तो विधिर्नित्यं
भवति । तत् + मात्रम् = तन्मात्रम् । चिन्मयम् ।

६६. तोर्लि । ८ । ४ । ६० ॥

तवर्गस्य लकरे परे परसवर्णः स्यात् । तत् + लयः =
तल्लयः । विद्वान् + लिखति = विद्वाँल्लिखति ।

६७. उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । १ । ६१ ॥

उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । यथा—उत् + स्थानम् = उत्थानम् । उत् + स्तम्भनम् = उत्तम्भनम् ।

६८. झयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥

झयः परस्य हकारस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । वाक् + हरिः = वाग्हरिः - वाग्हरिः । तत् + हितम् = तद्धितम् - तद्हितम् ।

६९. शश्छोऽटि । ८ । ४ । ६३ ॥

पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । तत् + शिवः = तच्छिवः - तच्छिवः ।

७०. खरि च । ८ । ४ । ५५ ।

खरि परे झलां चरः स्युः । यथा—दृषद् + पतति = दृषत्पतति । ककुब् + प्रान्तः = ककुप्प्रान्तः ।

७१. वाऽवसाने । ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामाद् - रामात् ।

७२. मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्य अनुस्वारः स्याद्धलि । हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे ।

७३. नश्चापदान्तस्य झलि । ८ । ३ । २४ ॥

नस्य मस्य च अपदान्तस्य झलि परे अनुस्वारः । यशान् + सि = यशांसि । आक्रम् + स्यते = आक्रंस्यते ।

७४. अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ॥

यथा—अं + कितः = अङ्कितः । अं + चितः = अञ्चितः ।
एवं कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः ।

७५. वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ ॥

पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् ।
त्वं + करोषि = त्वङ्करोषि-त्वंकरोषि । सद्यन्ता-संयन्ता ।
सँवत्सरः-संवत्सरः । यँल्लोकम्-यँल्लोकम् ।

७६. ङमो ह्रस्वादचि ङमुणित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्य अचो नित्यं
ङमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ् + आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा । सु-
गण् + ईशः = सुगण्णीशः । सन् + अच्युतः = सन्नच्युतः ।

७७. नञ्छव्यनुस्वारविसर्गौ ।

अम्परे छवि परे नान्तस्य पदस्य अनुस्वारो विसर्गश्च आदे-
शौ स्याताम् । यथा—बिडालान् + ताडयति = बिडालांः
+ ताडयति । एतदेव पुनः उत्तरसूत्रेण बिडालांस् ताडयति =
बिडालांस्ताडयति इति भवति । बिडालान् + च = बिडा-
लांः + च = बिडालांस् + च = बिडालांश्च ।

७८. विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

खरि परे विसर्गस्य सः स्यात् । यथा—रामः + तत्र =
रामस्तत्र । रामः + चरति = रामैश्चरति ।

१. आद्यन्तौ टकितौ । टित् आदिः, कित् अन्तश्च भवति ।

२. स्तोश्चुनाश्चुः इति सकारस्य शकारः ।

SGDF

७९. छे च । ६ । १ । ७३ ॥

ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् । स्व + छाया = स्वत्
छाया = स्वर्च्छाया = स्वच्छाया । शिव + छाया = शि-
वच्छाया ।

८०. पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्तात् छे परे तुग्वस्यात् । लक्ष्मी + छाया =
लक्ष्मीच्छाया - लक्ष्मीछाया ।

॥ अथ विसर्गसंधिः ॥

८१. शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ॥

शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः । न त्वन्यत् ।
यथा—कः + त्सरुः = कःत्सरुः । रामः + क्षणम् = रामः
क्षणम् ।

८२. वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः
+ शेते = हरिशेते—हरिःशेते । रसाः + षट् = रसाषट्
—रसाःषट् । जनाः + सर्वे = जनास्सर्वे - जनाःसर्वे ।

८३. इणः षः । ८ । ३ । ३९ ॥

इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात् कवर्गपवर्गयोः परयोः ।

१. स्तोत्रनाश्रुः ।

SGDF

सर्पिः + पाशम् = सर्पिष्पाशम् । सर्पिः + कल्पम् = सर्पि-
ष्कल्पम् ।

८४. इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥

इ उ वर्णोपधस्य प्रत्ययावयवभिन्नस्य विसर्गस्य षः
स्यात्कवर्गपवर्गयोः परयोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् ।
दुष्कृतम् ।

॥ अथ स्वादिसंधिः ॥

८५. ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ॥

पदान्तस्य सस्य सजुष् शब्दस्य च रुः स्यात् । शिवम्
+ अर्च्यः = शिव रु अर्च्यः ।

८६. अतो रोरपुतादपुते । ६ । १ । ११३ ॥

अपुतात् अतः परस्य रोः उः स्यात् अपुते अति । शिव
उ अर्च्यः शिवो अर्च्यः । 'एङः पदान्तादति' इति सूत्रेण
शिवोऽर्च्यः इति भवति ।

८७. हशि च । ६ । १ । ११४ ॥

अपुतादतः परस्य रोः उः स्यात् हशि । यथा—शिवः

१. अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा । १ । १ । ३ ॥ अन्त्याद्वर्णात्पूर्वो वर्णः
उपधासंज्ञः स्यात् । यथा—निस् इत्यत्र इ इत्येतत् उपधासंज्ञम् ।

२. आङ्गुणः ।

+ वन्द्यः = शिव रु वन्द्यः = शिव उ वन्द्यः-शिवो वन्द्यः ।
 प्रातर् + अत्र, धातर् + गच्छ इत्यत्र रोः अभावात् उत्वं
 न । प्रातरत्र । धातर्गच्छ । पुनरत्र । पितरागच्छ ।

८८. “अतोरोरप्लुतादप्लुते । हशिच” इति सूत्रद्वयप्रवृत्त्य-
 भावस्थले यः “ससजुषोरुः” इति सूत्रेण प्राप्तो रुः, सः रे-
 फात्मनैव तिष्ठति । यथा—हरिः + अत्र = हरिरत्र । हरिर्ग-
 च्छति । गुरुरागच्छति ।

८९. भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ॥

एतत्पूर्वस्य रोः यादेशो भवति । तत्र अकारपूर्वस्य यथा—
 देवाः + इह = देवाय् इहेत्यत्र, ‘लोपः प्रशाकल्यस्य’ इति
 यलोपे देवा इह-देवायिह । भोस् + अच्युत = भोयच्युत—
 भोअच्युत ।

९०. हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ॥

भोभगो अघो अपूर्वस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् हलि
 भो देवाः । भो लक्ष्मीः । भगो नमस्ते । देवा नम्याः । जना
 यान्ति ।

९१. रोऽसुपि । ८ । २ । ६७ ॥

अहन शब्दस्य रेफादेशः स्यात् । न तु सुपि । अहन +
 अहः = अहर् अहः = अहरहः । अहर्गणः । अहर्भाति

१. नायं रुः, किंतु रेफः ।

९२. अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः । वार्तिकम् ॥

अहर्पतिः - अहःपतिः । गीर्पतिः - गीःपतिः । धूर्पतिः - धूःपतिः ।

९३. ढो ढे लोपः । ८ । ३ । १३ ॥

ढस्य लोपः स्यात् ढे परे । यथा—लिढ् + ढः = लि + ढः ।

९४. रो रि । ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । यथा—पुनः + रमते = पुनर् रमते = पुन रमते ।

९५. ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ६ । ३ । १११ ॥

ढकारलोपनिमित्ते ढकारे, रेफलोपनिमित्ते रेफे च परे पूर्वस्य अणो दीर्घः स्यात् । यथा—लि + ढः = लीढः । पुन + रमते = पुना रमते । हरिः + रम्यः = हरिर् + रम्यः = हरि + रम्यः = हरी रम्यः ।

९६. एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥

अककारयोः एतच्छब्दतच्छब्दयोः यः सुः तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । यथा—एषः + विष्णुः = एष विष्णुः । सः + शम्भुः = स शम्भुः ॥

॥ इति स्वादिसंघिप्रकरणम् ॥

SGDF

॥ अथ अन्वयानि ॥

स्वरादि निपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥

स्वर् = स्वर्गे । अन्तर् = मध्ये । प्रातर् = प्रत्यूषे । पुनर् = अप्रथमे । सनुतर् = अन्तर्धाने । उच्चैस् = महति । नीचैस् = अल्पे । शनैस् = क्रियामाद्ये । ऋधक् = सत्ये । ऋते = वर्जने । युगपत् = एककाले । आरात् = दूरसमीपयोः । पृथक् = भिन्ने । ह्यस = अतीतेऽहनि । श्वस् = अनागतेऽहि । दिवा = दिवसे । रात्रौ = निशि । सायम् = निशामुखे । चिरम् = बहुकाले । मनाक्, ईषत् = इदं द्वयमल्पे । जोषम् = सुखे मौनेच । तूष्णीम् = मौने । बहिस्, अवस् = इदं द्वयं बाह्ये । समया = समीपे मध्ये च । निकषा = अन्तिके । स्वयम् = आत्मनेत्यर्थे । वृथा = व्यर्थे । नक्तम् = रात्रौ । नञ् = निषेधे । इद्धा = प्राकाश्ये । अद्धा + स्फुटावधारणयोः । सामि = अर्थे । ब्राह्मणवत् = ब्राह्मणेन तुल्यम् । क्षत्रियवत् = क्षत्रियेण तुल्यम् । मधुरावत् = मधुरायामिव । चैत्रवत् = चैत्रस्येव इत्यादिवतिप्रत्ययान्ताः । सहसा = आकस्मिकावमर्शयोः । विना = वर्जने । स्वस्ति = मङ्गले । स्वधा = पितृहविर्दाने । अलम् = भूषणपर्याप्त्योः । उपांशु

१. सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

SGDF

= अपकाशोच्चारणे । मृषा, मिथ्या = वितथे । मुधा = व्यर्थे । मिथो, मिथस् = रहसि । प्रायस् = बाहुल्ये । मुहुः = पुनरर्थे । अभीक्षणम् = पौनः पुन्ये । साकम्, सार्धम् = सहार्थे । नमस् = नतौ । धिक् = निन्दाभर्त्सनयोः । आम् = अङ्गीकारे । मा, माङ् = निषेधे । कामम् = स्वाच्छन्द्ये । प्रकामम् = अतिशये । भूयस् = पुनरर्थे । साम्प्रतम् = न्याय्ये । परम् = किन्त्वर्थे । साक्षात् = प्रत्यक्षे । अवश्यम् = निश्चये । सपदि = शीघ्रत्वे । प्रादुस्, आविस् = प्रकाशे । अनिशम् नित्यम्, सदा, अजस्रम्, संततम् = एतानि पञ्च सातत्ये । ओम् = अङ्गीकारे । झटिति, द्राक्, तरसा = इदं त्रयं शीघ्रत्वे । सुष्ठु = प्रशंसायाम् । दुष्ठु = निकृष्टे । सु = पूजायाम् । कु = कुत्सिते । अञ्जसा = तत्त्वे । अस्तम् = विनाशे । स्थाने = युक्तार्थे । चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरम्, चिरेण, चिरात् = एतानि षट् चिरार्थे । च समुच्चयादिषु । वा = विकल्पे । ह = प्रसिद्धौ । अह = प्रशंसायाम् अद्भुते खेदे च । एव = अवधारणे । एवम् = उक्तपरामर्शे । नूनम् = निश्चये । चेत् = यद्यर्थे । कच्चित् = इष्टप्रश्ने । हन्त = हर्षे विषादे च । यावत्, तावत् = साकल्यावधिमानावधारणेषु । आहोस्वित् = विकल्पे । तथा हि = निदर्शने । खलु = निश्चये । एकपदे = एककाले । पाद्, प्याद्, अङ्ग, हे, है, भोः, अये = एतानि सप्त सम्बोधने ।

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययसंज्ञः
स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक्पाशपः । शस्त्र
भृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । आम् । कृत्वोर्थाः । तसि वती ।
नानाभाविति ॥

शस्त्रं यथा—बहुशः अल्पशः भूरिशः स्तोकशः ।

तसिर्यथा—प्रद्युम्नतः कृष्णतः । औदितः मध्यतः अन्ततः
पृष्ठतः पार्श्वतः ग्रार्भतः ।

चिर्व्यथा—कृष्णीकरोति = वस्तुतः अकृष्णः नटः आत्मानं
कृष्णं करोतीत्यर्थः । अत्र 'कृष्णी' इत्येतदव्ययम् । ब्रह्मीभवति ।
गङ्गीस्यात् ॥

सौतिर्यथा—अग्निसात् = सर्वमप्यग्निर्भवतीत्यर्थः । विप्रसौत् =
सर्वमपि ब्राह्मणस्य अधीनं भवतीत्यर्थः ।

त्रा यथा—विप्रत्रा ।

डाच् यथा—पठपटाकरोति । अत्र 'पठपटा' इत्येतदव्ययम् ।
द्विगुणाकरोति । समयाकरोति = कालं यापयतीत्यर्थः ।
सुखाकरोति । दुःखाकरोति ।

१. बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ।

२. प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ३. आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् । ४. अपादाने
धाहीयरुहोः । ५. कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः । ६. विभाषा साति
कास्त्न्ये । ७. अभिविधौ सम्पदा च । ८. तदधीनवचने । ९. अव्यक्तानु-
करणा द्द्वजवरार्धादनितौ डाच् ।

तसिल् यथा—कुतः, यतः, ततः, अतः, ईतः, अमुतः,
बहुतः, सर्वतः परितः अभितः ।

त्रल् यथा—कुत्र, यत्र, तत्र, सर्वत्र, बहुत्र ।

हो यथा—इह, कुह ।

अत् यथा—कै ।

दा यथा—सर्वदा, एकदा, अन्यदा, कदा, यदा, तदा ।

हिल् यथा—एतर्हि, कर्हि, तर्हि, यर्हि ॥ अर्धुना, ईदानीम्,
तदानीम्, सद्यः । परत् = पूर्वस्मिन्वत्सरे । परारि = पूर्वतरे
वत्सरे । ऐषमः = अस्मिन्संवत्सरे । परेद्यवि, अद्य, पूर्वेद्युः,
अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः, इतरेद्युः, अधरेद्युः, अपरेद्युः, उत्तरेद्युः,
उभयेद्युः, उर्भयेद्युः ।

थौल् यथा—यथा, तथा, सवथा, इत्थम्, कथम् ।

अस्तातिर्यथा—पुरस्तात्, परस्तात्, अधस्तात्, अव-
स्तात्, अपरस्तात्, अवरस्तात्, उपरि—उपरिष्ठात्,

-
१. पञ्चम्यास्तसिल् । २. कुतिहोः । ३. इदम इश् । ४. पर्य-
भिभ्यां च । ५. सप्तम्याखल् । ६. इदमोहः । ७. किमोऽत्, काऽति ।
८. सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा । ९. इदमो हिल् । १०. अधुना ।
११. दानीं च । १२. तदो दा च । १३. सद्यआदयः उभयेद्युःपर्यन्ता
निपाताः । १४. द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः । १५. प्रकारवचने थाल् । १६.
इदमस्थमुः । १७. किमश्च । १८. दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो
दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।

दक्षिणतः, उत्तरतः, परतः, अवरतः ॥ उत्तरात्, अधरात्,
दक्षिणात्, पश्चात् ॥ उत्तरेण, अधरेण, दक्षिणेन, पूर्वेण,
अपरेण ॥ दक्षिणा, उत्तरा ॥ दक्षिणाहि, उत्तराहि !

धां यथा — चतुर्धा, पञ्चधा, एकधा, द्विधा, त्रिधा । द्वेधां,
त्रेधा, षोढा ।

कृत्वसुच् यथा — पञ्चकृत्वः, षट्कृत्वः, ^{१२}द्विः, त्रिः,
चतुः, सकृत् ।

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३९ ॥

णमुलन्ता यथा — स्मारं स्मारम् ।

तुमुनन्ता यथा — भोक्तुम्, गन्तुम् ।

त्कातोमुन्कसुनः । १ । १ । ४० ॥

त्कान्ता यथा — कृत्वा, गत्वा ।

ल्यबन्ता यथा — विहाय, निधाय ।

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

यथा — उपकुम्भम्, अधिहरि ।

॥ इत्यव्ययानि ॥

१. दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । २. विभाषापरावराभ्याम् । ३. उत्त-
राधरदक्षिणादातिः । ४. पश्चात् । ५. एनबन्त्यतस्यामदूरे पञ्चम्याः ।
६. दक्षिणादाच् । ७. उत्तराच्च । ८. आहि च दूरे । ९. संख्यायाः
विधार्थे धा । १०. एधाच्च । ११. संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
कृत्वसुच् । १२. द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । १३. एकस्य सकृच्च ।

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययाः ॥

गीर्वाणभाषायां केचन शब्दाः नित्यं पुंलिङ्गाः ।— केचन नित्यं स्त्रीलिङ्गाः । केचन नित्यं नपुंसकलिङ्गाः । यथा—यज्ञः, यत्नः, भूमिः, मतिः, मित्रम् ।

केचन पुंलिङ्गाः शब्दाः प्रत्ययान्तरसंयोजनेन स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । त एव प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्यया इति कथ्यन्ते । यथा— बालः, बाला इत्यादि ।

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥

अजादिभ्यः अकारान्तेभ्यश्च स्त्रीत्वे द्योत्ये टाप् प्रत्ययो भवति । टपौ इतौ । तौ लुप्येते । आकारमात्रं शिष्यते । आजादिभ्यो यथा—अजः, अजा । एडका, कोकिला, चटका, अश्वा, बाला, मूषिका, वत्सा, मन्दा, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा । अकारान्ताद्यथा—खट्वा । अजाप्रभृतीनामदन्तत्वेऽपि 'वयसि प्रथमे ॥ जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यादिवक्ष्यमाणस्य ङीपो ङीषश्च बाधनार्थं ग्रहणम् ।

ऋन्नेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यः नकारान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । अत्र ङपावितौ । ईकारमात्रं शिष्यते । ऋकारान्तेभ्यो यथा—गन्तु, गन्त्री । कर्तु—कर्त्री इत्यादि । स्वसृ, तिसृ, चतसृ,

ननान्द, दुहित्, यात्, मातृशब्दानां ङीप् न भवति । न-
कारान्तेभ्यो यथा—दण्डिन् — दण्डिनी । गुणिन् — गुणिनी,
ब्रह्महन् — ब्रह्मघ्नी इत्यादि ।

मनः । ४ । १ । ११ ॥

‘मन्’ इत्येतदन्तात् न ङीप् । यथा — सीमा, सीमानौ ।

अनो बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ॥

‘अन्’ इत्येतदन्तात् बहुव्रीहेर्न ङीप् । यथा—बहुयज्वा,
बहुयज्वानौ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ॥

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां मन्, अन् इत्येतदन्ताभ्यां ङीप् वा
स्यात् । डपावितौ यथा—सीमा-सीमे, सीमानौ ।

पादोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । १८ ॥

कृतसमासान्तात्पाच्छब्दात् ङीप् वा स्यात् । द्विपदी—
द्विपात् ।

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥

प्रथमत्रयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी,
वधूटी, चिरण्टी ॥

द्विगोः । ४ । १ । २१ ॥

अदन्तात् द्विगोः ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । त्रिकला,
त्र्यनीका इत्यादिषु अजादित्वात् टाप् ॥

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषशब्दः तदन्तात् द्विगोः ङीप् स्यात् । द्विपुरुषी, द्विपुरुषा वा परित्रा ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक । ४ । १ । ३२ ॥

एतयोः स्त्रियां नुगागमः स्यात् । यथा — अन्तर्वत् न, पतिवत् न । ततः 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप् । अन्तर्वत्नी, गर्भिणी चेत् । पतिवत्नी जीवद्धर्तृका चेत् । पतिमती पृथिवी ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ॥

पतिशब्दान्ते विद्यमानस्य इकारस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन संवन्धे । पत् न इति भवति । ततो 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप् । वसिष्ठस्य पत्नी । शूद्रस्य पत्नी इति तु उपचारात् ॥

विभाषा सपूर्वस्य । ४ । १ । ३४ ॥

सपूर्वस्य पतिशब्दस्य विकल्पेन नकारः स्यात् । गृहपतिः, गृहपत्नी । दृढपतिः, दृढपत्नी ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३५ ॥

सपत्नी, वीरपत्नी, एकपत्नी ॥

उगितश्च । ४ । १ । ३६ ॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । उगितः प्रत्ययाश्च — शीता, कसुः, वसुः, मतुप् ईयसुन् । इत्यादयः ।

शत्रेन्तात् यथा — भवन्ती, पचन्ती, दीव्यन्ती, जक्षती
इत्यादि ।

कस्वेन्तात् — तस्थिवान्, तस्थुषी । जग्मिवान्, जग्मुषी ।
सेदुषी, उपेयुषी, बभूवुषी, ऊषुषी ।

वस्वेन्तात् — विद्वान्, विदुषी । मतुबन्ताद्यथा — श्रीमती,
धनवती । ईयसुबन्तात् यथा — श्रेयसी, प्रेयसी ॥

टिड् ढाणञ्द्वयसज्दघ्नमात्रच् तयप् ठक् ठञ् कञ्
करपः । ४ । १ । १५ ॥

एतत्प्रत्ययान्तेभ्यो ङीप् स्यात् ।

टिप्रत्ययान्तेभ्यो यथा — कुरूचरः, कुरुचरी । पुरःसरः,
पुरः सरी । यशस्करी, वचनकरी, क्रिकरी, सामेगी, सुरापी,
नदी, स्तनधयी ।

ढप्रत्ययान्तेभ्यो यथा — सुपर्ण्या अपत्यं पुमान् = सौपर्णेयः,
सौपर्णेयी ।

अणन्तेभ्यो यथा — ऐन्द्रैः, ऐन्द्री । अजन्तेभ्यो यथा —
औत्सैः, औत्सी । कुम्भकारी ।

१. लट्: शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । २. कसुश्च । ३. विदेः
शतुर्वसुः । ४. चरेष्टः । ५. गापोष्टक् । ६. नदद् अत्र प्रातिपदिकमेव
टिट् । ७. धेदू पाने इति धातुः टिट् । ८. स्त्रीभ्यो ढक् । ९. सास्य
देवता । १०. उत्सादिभ्योऽञ् । ११. कर्मण्यण् ।

द्वयसच् प्रत्ययान्ताद्यथा — ऊरुद्वयसः, ऊरुद्वयसी ॥

दघ्नचो यथा — ऊरुदघ्नी ॥

मत्रचो यथा — ऊरुमात्री । तैयपो यथा — पञ्चतयी ।

ठको यथा — आक्षिकः, आक्षिकी । ठञो यथा — लावणि-

कः, लावणिकी । कैञो यथा — यादृशः यादृशी । तादृशी ।

कर्णपो यथा — इत्वरः, इत्वरी । जित्वरः, जित्वरी । न-

श्वरः, नश्वरी ।

षिद्धौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥

षिद्भ्यः गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् ॥ षिद्भ्यो यथा — न-

र्तकः, नर्तकी । खनकी, रजकी ।

गौरादिभ्यो यथा — गौरः, गौरी । हयी, गवयी, ह-

रिणी, मातामही, पितामही इत्यादि ॥

अथ प्रकीर्णकाः — रोहितः, रोहिता - रोहिणी । पि-

शङ्गः, पिशङ्गा - पिशङ्गी । शोणः, शोणा - शोणी ।

मृदुः, मृद्वी - मृदुः । गोपः, गोपी । इन्द्रः, इन्द्राणी । वरुणः,

१. प्रमाणे द्वयसच् दघ्नञ् मात्रचः । २. संख्याया अवयवेतग्रप् । ३.

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । ४. लवणाठठञ् । ५. त्यदादिषु

दृशोऽनालोचने कञ् । ६. इण् नशिजिसर्तिभ्यः करण् । ७. शिल्पिनि

ष्वुन् ।

वरुणानी । भवः, भवानी । शर्वः, शर्वाणी । रुद्रः, रुद्रा-
णी । मातुलः, मातुलानी । आचार्यः, आचार्यानी । क्षत्रि-
या - क्षत्रियाणी । चन्द्रमुखा - चन्द्रमुखी । सुस्तनी स्त्री चेत् ।
प्रतिमा चेत् सुस्तनी - सुस्तना वा । सुकेशी । शूर्पणखा क-
स्याश्चिन्नाम चेत् । विशेषणं चेत्, शूर्पनखी । आद्ये नखश-
ब्दस्थानकारस्य णत्वं भवति । द्वितीये तु न ।

सखा, सखी । पुत्रः, पुत्री । श्वशुरः, श्वश्रूः । युवा,
युवतिः । युवती इति तु युधातोर्निष्पन्नस्य शत्रन्तस्य रूपम् ।
बहुः, बह्वी - बहुः । गुरुः, गुर्वी - गुरुः । वामोरुः, वामोरुः ।

— ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

॥ अथ कारकप्रकरणम् ॥

कर्ता, कर्म, करणम्, संप्रदानम्, अपादानम्, अधिक-
रणम् इति षट् कारकाणि ।

अथ प्रथमाविभक्तिः ॥ १ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

क्रियायां स्वतन्त्रः कर्ता । कर्तरि प्रयोगे कर्तुः प्रथमा भ-
वति । यथा— रामो जयति । कृष्णः क्षीरं पिबति ।

संबोधने च । २ । ३ । ४७ ॥

इह प्रथमा स्यात् । हे राम

अथ द्वितीयाविभक्तिः ॥ २ ॥

कर्मणि द्वितीया । २ ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । भक्तो हरिं भजति ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । एतदेव
अप्रधानकर्मेत्युच्यते ।

दुह्याचपच्छद्गुरुधिप्रच्छिचिब्रूशासिजिमथमुषाम् ।

कर्म युक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां षोडशानाम्, एतत्समानार्थकानां च धातूनां
कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म । यथा—गोपो गां दोग्धि
पयः । वामनो बलिं याचते वसुधाम् । मूदस्तण्डुलानोदनं
पचति । अपराधिनः शतं दण्डयति राजा । गोष्ठमवरुणद्धि
गाः । माणवकं पन्थानं पृच्छति पान्थः । वृक्षमपचिनोति फ-
लानि देवदत्तः । शिष्यं धर्मं ब्रूते—शास्ति वा गुरुः । शतं
जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति हरिः । देवदत्तं
शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति—हरति—कर्षति—वहति वा ।
माणवकं धर्मं भाषते—अभिधत्ते—वक्तीत्यदि ।

अधिशीड्स्थासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आस् इत्येतेषाम् आधारः कर्मसंज्ञं स्यात् । अधिशेते वैकुण्ठं हरिः, -अधितिष्ठति -अध्यास्ते वा ।

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् एतत्पूर्वस्य वसधातोः आधारः कर्म स्यात् । उपवसति - अनुवसति - अधिवसति - आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ।

उभयतः सर्वतः धिक् उपर्युपरि अध्यधि अधोऽधः अभितः परितः समया निकषा हा प्रति एतद्योगे द्वितीया स्यात् । उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् - अधोऽधो लोकम् । अभितः कृष्णम् - परितः कृष्णम् । समया ग्रामम् । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् ! । कृष्णं प्रति ।

अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥

आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

इह द्वितीया स्यात् । मासमधीते । क्रोशं कुटिला नदी ।

अथ तृतीयाविभक्तिः ॥ ३ ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ६ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणे-
न हतो वाली । अलं श्रमेण ।

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १९ ॥

सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सह आग-
तः पिता । एवं साकं सार्धं समं योगेऽपि ।

हेतौ । २ । ३ । २३ ॥

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः ।
अध्ययनेन वसति ।

अथ चतुर्थीविभक्तिः ॥ ४ ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमुद्दिशति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ।

चतुर्थी संप्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

विप्राय गां ददाति ।

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ॥

प्रीतिजननार्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीत्याश्रयः संप्रदानसंज्ञः
स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । देवदत्ताय रोचते मोदकः ।

धारेरुत्तमर्णः । १ । ४ । ३५ ॥

१. गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तेः प्रयोजिका । श्रमेण साध्य-
नास्तीत्यर्थः ।

धारयतेः प्रयोगे उत्तैर्मर्णः संप्रदानसंज्ञः स्यात् । देवदत्तः
यज्ञदत्ताय शतं धारयति ।

स्पृहेर्गणितः । १ । ४ । ३६ ॥

स्पृहधातोः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृह-
यति । अत्यन्तमिष्टत्वे तु कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १ । ४ । ३७ ॥

क्रुधाद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपः सः संप्रदान-
संज्ञः स्यात् । पुत्राय क्रुध्यति - द्रुह्यति - ईर्ष्यति - अमूयति वा ।

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंबषड्योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । प्रजाभ्यः स्वस्ति ।
अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । दैत्येभ्यो हरिरलम् इत्यादि ।

कलृपि संपद्यमाने च । वार्तिकम् ॥

भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते ॥

हितयोगे च । वार्तिकम् ॥

ब्राह्मणाय हितम् ।

तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या । वार्तिकम् ॥

कुण्डलाय हिरण्यम् ।

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ॥

मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विकल्पेन चतुर्थी स्यात् अनादरे
गम्यमाने । न त्वां तृणं मन्ये - तृणाय वा ।

अथ पञ्चमीविभक्तिः ॥ ५ ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

विश्लेषे साध्ये अवधिभूतं कारकं अपादानसंज्ञं स्यात् ।

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । प्रासादात्पतति बालः ।

भीत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥

भयार्थानां त्राणार्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुरपादानं
स्यात् । चोराद्विभेति । चोरात्रायते ।

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् । वार्तिकम् ॥

पापाज्जुगुप्सते - विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ।

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥

निवारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितं कारकमपादानसंज्ञं
स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजा-
यन्ते ।

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

SGDF

भूकर्तुः प्रभवः अपादानसंज्ञः स्यात् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति ।
तत्र प्रकाशस इत्यर्थः ।

ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च । वार्तिकम् ॥

ल्यवन्तस्य अप्रयोगे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी स्यात् ।
प्रासादात्प्रेक्षते प्रासादमारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः । आसनात्प्रेक्षते ।
आसने उपविश्येत्यर्थः ।

अन्यार्थकशब्दः, आरात्, ऋते, दिक्छब्दः, अञ्चूत्तर-
पदः, आरभ्य, प्रभृति, बहिः इत्येतैर्योगे पञ्चमी स्यात् ।
अन्यः - भिन्नः - इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते
कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । प्राक् - प्रत्यक् वा ग्रामात् । बा-
ल्यात्प्रभृति-आरभ्य वा । ग्रामाद्बहिः ।

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

एभिर्योगे पञ्चमीतृतीयाद्वितीया भवन्ति । पृथक् रामेण -
रामात् - रामं वा । एवं विना नाना ।

अथ षष्ठीविभक्तिः ॥ ६ ॥

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

संबन्धसामान्ये षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि
संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठी स्यात् । सतां गतम् । सर्पिषो
जानीते । मातुः स्मरति । फलानां तृप्तः ।

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

SGDF

कृदन्तप्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कर्तरि — भवत आसिका । कर्मणि — जगतः कर्ता ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वे द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतो-
र्वसति ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे तृतीया स्यात् षष्ठी च ।
केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः

निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् । वार्तिकम् ॥

किं निमित्तम् । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्ताय । कस्मा-
न्निमित्तात् । इत्यादि । एवं को हेतुः । किं कारणम् ।
किं प्रयोजनम् । इत्यादि ।

अथ सप्तमीविभक्तिः ॥ ७ ॥

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ॥

क्रियाया आधारः कारकम् अधिकरणसंज्ञं स्यात् ।

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते ।
मोक्षे इच्छास्ति । दूरेऽस्ति । अन्तिकेऽस्ति ।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ॥

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी । गोषु दुह्यमा-
नासु सतीषु गतः ।

षष्ठी चानादरे । ३ । ३ । ३८ ॥

रुदति रुदतो वा प्रात्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य
प्रव्रजितवानित्यर्थः ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च । २ । ३ । ३९ ॥

एतेः शब्दैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौस्तः । गवां गोषु वा स्वामी
इत्यादि ।

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥

मातरि साधुः—निपुणो वा । प्रतियोगे तु मातरं प्रति साधुः ।

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २ । ३ । ४४ ॥

केशैः केशेषु वा प्रसितः—उत्सुको वा ॥

॥ इति कारकप्रकरणं संपूर्णम् ॥

॥ अथ प्रयोगानिरूपणम् ॥

प्रयोगस्त्रेधा — कर्तरि प्रयोगः, कर्मणि प्रयोगः भावे प्रयोग-
श्चेति ।

कर्तरि प्रयोगोऽपि त्रिविधः—सकर्मकः कर्तरि प्रयोगः, अकर्मकः
कर्तरि प्रयोगः, द्विकर्मकः कर्तरि प्रयोगश्चेति ।

सकर्मकः कर्तरि प्रयोगो यथा—रामो भूमण्डलं पालयति । अत्र
रामः कर्ता । भूमण्डलमित्येतत् कर्म । पालयति इत्येतत् क्रिया ।

अकर्मकः कर्तरि प्रयोगो यथा — रामो विराजते । अ-
स्मिन्वाक्ये कर्म नास्ति ।

द्विकर्मकः कर्तरि प्रयोगो यथा — याचको धनिकं धनं
याचते । अत्र धनं कर्म । धनिकम् अप्रधानकर्म ।

कर्मणि प्रयोगो यथा — रामेण भूमण्डलं पाल्यते ।

भावे प्रयोगो यथा — रामेण भूयते ।

॥ इति प्रयोगनिरूपणम् ॥

॥ अथ समासप्रकरणम् ॥

परार्थाभिधानं वृत्तिः । समासैकशेषतद्धितकृत्सनाद्यन्त-
धाधुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । शि-
ष्यमाणानेकपदवृत्तिः समासवृत्तिः ।

समासः षड्विधः — तत्पुरुषः १, कर्मधारयः २, द्विगुः ३,
बहुव्रीहिः ४, अव्ययीभावः ५, द्वन्द्वश्च ६, इति ।

१. अथतत्पुरुषसमासः ॥ १॥

प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । उत्तरपदलिङ्गश्च ।
यथा — राजपुरुषः राजभार्या इत्यादि । स चाष्टविधः । प्रथ-
मातत्पुरुषः १, द्वितीयातत्पुरुषः २, तृतीयातत्पुरुषः ३,

१. परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।

चतुर्थातत्पुरुषः ४, पञ्चमीतत्पुरुषः ५, षष्ठीतत्पुरुषः ६,
सप्तमीतत्पुरुषः ७, नव्त्तत्पुरुषश्च ८, इति ।

१. प्रथमातत्पुरुषो यथा - अर्ध + पिप्पल्याः = अर्धपि-
प्पली । पूर्वं + कायस्य = पूर्वकायः । मासो + जातस्य =
मासजातः । इत्यादयः ।

२. द्वितीयातत्पुरुषो यथा - कृष्णम् + श्रितः = कृष्ण-
श्रितः । दुःखम् + अतीतः = दुखातीतः । गर्तम् + पतितः
= गर्तपतितः । ग्रामम् + गतः = ग्रामगतः । ग्रामम् + अ-
त्यस्तः + ग्रामात्यस्तः । संशयम् + आपन्नः = संशयापन्नः ।
ग्रामम् + गमी = ग्रामगमी । अन्नम् + बुभुक्षुः = अन्नबुभु-
क्षुः । इत्यादयः ।

३. तृतीयातत्पुरुषो यथा - शङ्कुलया + खण्डः = शङ्कु-
लाखण्डः । धान्येन अर्थः = धान्यार्थः । मासेन पूर्वः = मा-
सपूर्वः । मात्रा सदृशः = मातृसदृशः । पितृसमः । वाक्कलहः ।
आचारश्लक्ष्णः । हरित्रातः । नखभिन्नः । दैव्योदनः । इत्यादयः ।

१. अर्धं नपुंसकम् ।

२. पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।

३. द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।

४. गम्यादीनामुपसंख्यानम् ।

५. तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

६. पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।

७. अन्नेन व्यञ्जनम् ।

४. चतुर्थीतत्पुरुषो यथा - यूपाय दारु=यूपदारु । भूते-
भ्यो बलिः = भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।
इत्यादयः ।

५. पञ्चमीतत्पुरुषो यथा - चोरात् + भयम् = चोरभ-
यम् । * सुखात् अपेतः = सुखापेतः । स्वर्गात्पतितः, स्वर्गपतितः ।
चक्रात् मुक्तः = चक्रमुक्तः । इत्यादयः ।

६. षष्ठीतत्पुरुषो यथा - राज्ञः पुत्रः = राजपुत्रः । ब्राह्मणस्य
याज्ञेकः = ब्राह्मणयाजकः । देवस्य पूजकः = देवपूजकः । आम्रस्य
फलम् = आम्रफलम् । इत्यादयः ।

७. सप्तमीतत्पुरुषो यथा - अक्षेषु शौण्डः = अक्षशौण्डः ।
लेखने पटुः = लेखनपटुः । स्थाल्यां पकः = स्थालीपकः ।
इत्यादयः ।

८. नञ्नीतत्पुरुषो यथा - न ब्राह्मणः = अब्राह्मणः । न अश्वः
= अनश्वः । न ईश्वरः = अनीश्वरः । विघ्नस्य अभावः = अविघ्नम् ।
इत्यादयः ।

२. अथ कर्मधारयसमासः ।

कर्मधारयस्तत्पुरुषप्रभेद एव । अतोऽयमपि प्रायेण उत्त-

-
१. चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २. पञ्चमी भयेन । * अपेता-
पोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । ३. षष्ठी । ४. याज्ञिकादिभिश्च । ५. सप्तमी
शौण्डैः । ६. नञ् । ७. नलोपो नञः । ८. तस्मान्नुडचि ।
९. तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

रपदार्थप्रधानः, उत्तरपदलिङ्गश्च । तत्र एकं पदं विशेष्यम्,
एकं बहूनि वा पदानि विशेषणानि ।

स सप्तविधः । विशेषणपूर्वपदः १, विशेष्यपूर्वपदः २,
विशेषणोभयपदः ३, उपमानपूर्वपदः ४, उपमानोत्तरपदः ५,
सम्भावनापूर्वपदः ६, अवधारणपूर्वपदश्च ७, इति ।

१, विशेषणपूर्वपदकर्मधारयो यथा - नीलं च तत् उत्पलं
च=नीलोत्पलम् । कृष्णश्वासौ सर्पश्च=कृष्णसर्पः । इत्यादयः ।

२. विशेष्यपूर्वपदकर्मधारयो यथा — गोपालश्वासौ वा-
लश्च = गोपालबालः । क्षत्रियश्वासौ शूरश्च = क्षत्रियशूरः ।
इत्यादयः ।

३. विशेषणोभयपदकर्मधारयो यथा — शीतं चै तत् उष्णं
च = शीतोष्णम् । स्नातश्वासौ अनुलिप्तश्च = स्नातानुलिप्तः । पूर्वं
स्नातः पश्चादनुलिप्त इत्यर्थः ।

४. उपमानपूर्वपदकर्मधारयो यथा — मेघ इव श्यामः =
मेघश्यामः । लतेव तन्वी = लतातन्वी । इत्यादयः ।

५. उपमानोत्तरपदकर्मधारयो यथा — पुरुषः व्याघ्र इव
= पुरुषव्याघ्रः । कपिः कुञ्जर इव = कपिकुञ्जरः । इत्यादयः ।

१. विशेष्येण विशेष्येण बहुलम् । २. कृत्यतुल्याख्या अजात्या ।

३. उपमानानि सामान्यवचनैः ।

४. उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।

स्युत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥

६. सम्भावनापूर्वपदकर्मधारयो यथा — गुण इति बुद्धिः = गुणबुद्धिः । आम्न इति वृक्षः = आम्नवृक्षः इत्यादयः ।

७. अवधारणपूर्वपदकर्मधारयो यथा — तप एव धनम् = तपोधनम् । अमृतमेव अन्नम् = अमृतान्नम् । इत्यादयः ।

८. मध्यमपदलोपी कर्मधारयो यथा — शाकैप्रियः पार्थिवः = शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणः = देवब्राह्मणः ।

३. अथ द्विगुः ।

अयमपि तत्पुरुषप्रभेदः । तस्मात्प्रायेणायमुत्तरपदप्रधानः । स त्रिविधैः—तद्धितार्थविषयकसंख्यापूर्वकः १, उत्तरपदपर-
कसंख्यापूर्वकः २, समाहारार्थकसंख्यापूर्वकश्च ३, इति ।

१. तद्धितार्थद्विगुर्यथा — पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः = पञ्चक-
पालः पुरोडाशः । षण्णां मातृणामपत्यं पुमान् = षाण्मातुरः ।

२. उत्तरपदद्विगुर्यथा — पञ्च गावो धनं यस्य सः = पञ्च-
गवधनः । द्वे अहनी जातस्य यस्य सः = बृहज्जातः ।

३. समाहारद्विगुर्यथा — पञ्चानां वटानां समाहारः = पञ्च-

१. शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ।

२. संख्यापूर्वो द्विगुः । ३. तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

४. द्विगुरेकवचनम् । स नपुंसकम् ।

SGDF

वटी । त्रयाणां भुवनानां समाहारः = त्रिभुवनम् । अयमेव एकवद्भावी द्विगुरित्युच्यते ।

गतिसमासः १, प्रादिसमासः २, उपपदसमासः ३, इत्यादयः तत्पुरुषान्तभूताः । कुत्सितः पुरुषः = कुपुरुषः ।

१. गतिसमासो यथा — अशुक्लं शुक्लं संपद्यमानं कृतम् = शुक्लीकृतम् । अपयोधरः पयोधरः संपद्यमानो भूतः = पयोधरीभूतः । अशुक्लं शुक्लं कृत्वा = शुक्लीकृत्य । असाक्षात् साक्षात् कृत्वा = साक्षात्कृत्य । अलवणं लवणं कृत्वा = लवणं कृत्य ।

२. प्रादिसमासो यथा — शोभनश्चासौ पुरुषश्च = सुपुरुषः । प्रगैत आचार्यः — प्राचार्यः । अतिक्रान्तो मालां = अतिमालः । अवक्रुष्टः कोकिलया = अवक्रौकिलः । उर्द्युक्तः संग्रामाय = उत्संग्रामः । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः = निष्कौशाँम्बिः ।

३. उपपदसमासो यथा — कुम्भं करोतीति = कुम्भकारः । कुरुषु चरतीति = कुरुचरः । गां दोग्धीति = गोधुक् । सरसि

१. कुगतिप्रादयः ।

२. ऊर्यादिच्चिडाचश्च ।

३. प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ।

४. अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।

५. अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ।

६. पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ।

७. निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ।

८. उपपदमतिङ् ।

जायते इति = सरोजम् । सोमेनेष्टवान् = सोमयाजी । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा = स्वादुंकारम् । उच्चैः कृत्वा = उच्चैःकृत्यै ।

४. मयूरव्यंसकादिसमासो यथा — व्यंसकश्चासौ मयूरश्च = मयूरव्यंसकः । उदक् अवक् = उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च = निश्चप्रचम् । नास्ति किंचन यस्य सः = अकिंचनः । नास्ति कुतो भयं यस्य सः = अकुतोभयः । अन्यो राजा = राजान्तरम् । चिदेव = चिन्मात्रम् । इत्यादि ।

५. धातुसमासो यथा — अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा = अश्नीर्तेपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता । अयं क्रियोभयपदः ।

जहि जोडं, जहि जोडम्, इति आभीक्ष्येन य आह सः = जैह्रिजोडः । जहिस्तम्बः । इत्यादि । अयं क्रियापूर्वपदः ।

६. अलुक्समासो यथा — पङ्के रोहति = पङ्केरुहम् । कण्ठे कालः यस्य सः = कण्ठेकालः । पश्यतोहरः । हृदिस्पृक् । पात्रेसंमितः । गेहेशूरः । इत्यादयः ।

८. असमर्थसमासो यथा — भगवति भक्तः = भागवतः । शिवे भागवतः = शिवभागवतः । सूर्यं न पश्यन्तीति = असूर्य-पश्याः राजदाराः ।

१. अमैवाव्ययेन ।

२. क्त्वा च ।

३. मयूरव्यंसकादयश्च ।

४. आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ।

५. जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिदधाति ।

SGDF

३. अथ बहुव्रीहिः ।

प्रायेण अन्यैपदार्थप्रधानो विशेष्यनिघ्नश्च बहुव्रीहिः । स च सप्तविधः । द्विपदः १, बहुपदः २, संख्योत्तरपदः ३, संख्योभयपदः ४, सहपूर्वपदः ५, व्यतिहारलक्षणः ६, दिगन्तराललक्षणश्च ७, इति ।

तत्र द्विपदो, बहुपदश्च, बहुव्रीहिः । सप्तविधः । द्वितीयाबहुव्रीहिः १, तृतीयाबहुव्रीहिः २, चतुर्थीबहुव्रीहिः ३, पञ्चमीबहुव्रीहिः ४, षष्ठीबहुव्रीहिः ५, सप्तमीबहुव्रीहिः ६, नञ्बहुव्रीहिश्च ७, इति ।

१. द्विपदद्वितीयाबहुव्रीहिर्यथा — आरूढो वानरो यं सः = आरूढवानरो वृक्षः । उपविष्टसारथी रथः ।

२. द्विपदतृतीयाबहुव्रीहिर्यथा — ऊढो रथो येन सः = ऊढरथोऽनड्डान् । ऊढो रथो यया सा = ऊढरथा बडबा । इत्यादयः ।

३. द्विपदचतुर्थीबहुव्रीहिर्यथा — उपहृतः पशुः यस्मै सः = उपहृतपशु रुद्रः उपहृतपशुः देवता । उपहृतपशु दैवतम् ।

४. द्विपदपञ्चमीबहुव्रीहिर्यथा — निष्क्रान्तो जनो यस्मात्सः = निष्क्रान्तजनो ग्रामः । निष्क्रान्तजना नगरी । निष्क्रान्तजनं गृहम् ।

५. (१) द्विपदषष्ठीबहुव्रीहिर्यथा — श्वतो वर्णो यस्य सः = श्वेतवर्णो वृषः । श्वेतवर्णा गौः । श्वेतवर्णं वस्त्रम् । (२) उपमानपूर्वपदषष्ठीबहुव्रीहिर्यथा — पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्य सः = पुण्डरीकाक्षः कृष्णः । पुण्डरीकाक्षी रुक्मिणी । पुण्डरीकाक्षमपत्यम् । (अ.) मृगस्य अक्षिणी इव अक्षिणी यस्य सः = मृगाक्षो राजा । मृगाक्षी राज्ञी । मृगाक्षमपत्यम् ।

५. (२) सप्तम्यन्तपूर्वपदकव्यधिकरणद्विपदषष्ठीबहुव्रीहिर्यथा — कण्ठे कालो यस्य सः = कण्ठेकालः शिवः । एवं स्त्रीनपुंसकलिङ्गयोरप्युच्यम् ।

५. (३) सप्तम्यन्तोत्तरपदकव्यधिकरणद्विपदषष्ठीबहुव्रीहिर्यथा — दण्डः — पाणौ यस्य सः = दण्डपाणिः पुरुषः । एवं स्त्रीनपुंसकलिङ्गयोरपि ।

६. द्विपदसप्तमीबहुव्रीहिर्यथा — वीराः पुरुषाः यस्मिन्सः = वीरपुरुषो ग्रामः । वीरपुरुषा नगरी । वीरपुरुषं नगरम् ।

७. द्विपदनञ्बहुव्रीहिर्यथा — अविद्यमानः उत्तमो यस्मात् सः = अनुत्तमः हरिः । अविद्यमानो नाथो यस्य सः अनाथः

८. अथ बहुपदबहुव्रीहिः ॥

१. बहुपदद्वितीयाबहुव्रीहिर्यथा — आरूढो नीलो वानरो यं सः = आरूढनीलवानरो वृक्षः ।

२. बहुपदतृतीयाबहुव्रीहिर्यथा — ऊढो विचित्रो रथो येन

सः = ऊढविचित्ररथः अनङ्गान् ।

३. बहुपदचतुर्थीबहुव्रीहिर्यथा — उपहृतः शुचिः पशुः यस्मै
सः = उपहृतशुचिपशुः देवः ।

४. बहुपदपञ्चमीबहुव्रीहिर्यथा — निष्क्रान्तः सर्वो जनो
यस्मात्सः = निष्क्रान्तसर्वजनो ग्रामः ।

५. बहुपदषष्ठीबहुव्रीहिर्यथा — श्वेतः शोभनो वर्णो यस्य
सः = श्वेतशोभनवर्णो नन्दी ।

६. उपमानपूर्वपदबहुपदषष्ठीबहुव्रीहिर्यथा — पुण्डरीके इव
सुन्दरे अक्षिणी यस्य सः = पुण्डरीकसुन्दराक्षो हरिः ।

७. बहुपदसप्तमीबहुव्रीहिर्यथा — वीराः सुन्दराः पुरुषाः
यस्मिन् सः = वीरसुन्दरपुरुषो ग्रामः ।

८. संख्योत्तरपदबहुव्रीहिर्यथा — दशानां समीपस्थाः =
उपदशाः ।

९. संख्योभयपदबहुव्रीहिर्यथा — द्वौ वा त्रयो वा = द्वित्राः
अश्वपाः । सप्ताष्टाः इत्यादयः ।

१०. सहपूर्वपदबहुव्रीहिर्यथा — पुत्रेण सह वर्तमानः = सपुत्रः

११. व्यतिहारलक्षणबहुव्रीहिर्यथा — केशेषु केशेषु गृहीत्वा
प्रवृत्तम् = केशैकेशि युद्धम् । दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ।

१. तत्र तेनेदमिति सरूपे । २. दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तम् ।
३. अस्य मुष्टिभिः प्रहृतः सः तस्य मुष्टिभिश्चायमित्येवं परस्परं प्रहृत्य
स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तम् ।

७. दिगन्तराललक्षणबहुव्रीहिर्यथा — दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा = दक्षिणपूर्वा दिक् ।

५. अथाव्ययीभावः ॥

अव्ययीभावो द्विविधः । अव्ययपूर्वपदः १, नामपूर्वपदश्च २ इति ।

प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययपूर्वपदः । स यथा—हरौ इति = अधिहरि । कुम्भस्य समीपम् = उपकुम्भम् । मक्षिकाणामभावो = निर्मक्षिकम् । विष्णोः पश्चात् = अनुविष्णु । रूपस्य योग्यम् = अनुरूपम् । गृहं गृहम् = प्रतिगृहम् । शक्तिमनतिक्रम्य = यथाशक्ति । मुक्तिपर्यन्तम् = अमुक्ति संसारः । बालमभिव्याप्य = आबालं हरिभक्तिः । गङ्गायाः पारे = पारेर्गङ्गम् । मार्गस्य मध्ये = मध्येमार्गम् ।

२. नामपूर्वपदो द्विविधः — उत्तरपदार्थप्रधाननामपूर्वः १, अन्यपदार्थप्रधाननामपूर्वश्च २, इति । (१) उत्तरपदार्थप्रधाननामपूर्वाव्ययीभावो यथा — शाकस्य लेशः = शकप्रति ।

१. दिङ्नामान्यन्तराले । २. अव्ययम् विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थ-
भावात्प्राप्तसम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंपत्ति -
साकल्यान्तवचनेषु ।

३. विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

४. समीपार्थे ।

५. अर्थाभावे

६. पश्चादर्थे ।

७. योग्यार्थे ।

८. वीप्सायाम् । ९. पदार्थानतिक्रम्य ।

१०. आङ् सूर्यादाभिविध्योः । ११. पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।

१२. सुप्रतिना मात्रार्थे ।

(२) अन्यपदार्थप्रधाननामपूर्वाव्ययीभावो यथा — तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् सः = तिष्ठद्गु दोहनकालः ।

६. अथ द्वन्द्वः ॥

द्वन्द्वो द्विविधः — इतरेतरयोगः १, समाहारश्च २, इति ।

तत्र उभयार्थप्रधान इतरेतरयोगः । स यथा — रामश्च लक्ष्मणश्च = रामलक्ष्मणौ । जाया च पतिश्च = दंपती - जंपती — जायापती वा । हरिश्च हरश्च गुरुश्च = हरिहरगुरवः ।

समूहप्रधानः समाहारः । स यथा — पाणिश्च पादश्च तयोः समाहारः = पाणिपादम् । भेरीच मृदङ्गश्च तयोः समाहारः = भेरीमृदङ्गम् । रथिकाश्च अश्वारोहाश्च तेषां समाहारः = रथिकांश्वारोहम् । रथश्च गजश्च तुरगश्च = रथगजतुरगम् ।

७. अथ एकशेषवृत्तिः ॥

एकशेषो द्विविधः—सरूपैकशेषो विरूपैकशेषश्चेति ।

सरूपैकशेषो यथा - रामश्च रामश्च = रामौ । रामश्च रामश्च रामश्च = रामाः ।

विरूपैकशेषो यथा - घटश्च कलशश्च = घटौ कलशौ वा । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च = वक्रदण्डौ - कुटिलदण्डौ वा ।

१. चार्थे द्वन्द्वः । २. जायाया जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते ।

३. प्राण्यङ्गसमाहारः । ४. तूर्याङ्गसमाहारः ।

५. सेनाङ्गसमाहारः । ६. सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।

७. विरूपाणामपि समानार्थकानाम् ।

ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्च = ब्राह्मणौ । हंसी च हंसश्च = हंसौ ।
 भ्राता च स्वसा च = भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च = पुत्रौ ।
 माता च पिता च = पितरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च = श्वशुरौ ।
 स च देवदत्तश्च = तौ^१ । स च सा च = तौ । स च सा च
 तच्च = तानि । अहं च त्वं च = आँवाम् । स च त्वं च अहं
 च = वयम् ।

॥ अथ समासान्ताः ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥ शरदादि-
 शब्देभ्यः टच् स्यात् । टकारचकारौ इतौ । तयोः लोपे
 अ मात्रं शिष्यते । शरदः समीपम् = उपशरदम् । अनुविषा-
 शम् । प्रत्यनसम् । अध्युपानहम् । मध्येदिवम् । प्रतिदिशम् ।
 उपजरसम् । इत्यादि ।

प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । वार्तिकम् ॥ एभ्यः परस्य अक्षि-
 शब्दस्य टच् स्यात् । प्रत्यक्षम् परोक्षम् । समक्षम् अन्वक्षम् ।

१. पुमान् स्त्रिया ।

२. भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ।

३. पिता मात्रा ।

४. श्वशुरः श्वश्रू ।

५. त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।

६. नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।

७. त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ।

अनश्च । ५ । ४ । १०८ ॥ अन्नन्तादव्ययीभावाद् अच् स्यात् ।
उपराजम् । अध्यात्मम् ।

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ॥
तत्पुरुषसमासे संख्याव्ययपूर्वस्य अङ्गुलिशब्दस्य अच् (अ)
स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् दारु । निरङ्गुलम् ।

अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४ । ८७ ॥
एभ्यः संख्याव्ययादेश्च परस्य रात्रिशब्दस्य अच् स्यात् । अहश्च
रात्रिश्च = अहोरात्रम् । द्वन्द्वोऽयम् । सर्वा रात्रिः = सर्वरात्रम् ।
पूर्व रात्रेः = पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः
समाहारः = द्विरात्रम् । अतिरात्रः ।

राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ ॥ एतदन्तात्तत्पुरुषात् टच्
स्यात् । देवराजः । कृष्णसखः । उत्तमाहः ।

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥
कर्मधारये महच्छब्दस्य उत्तरपदे जातीयप्रत्यये च परे आकारोऽन्ता-
देशः स्यात् । महांश्चासौ देवश्च = महादेवः । महाजातीयः ।

द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः । ५ । ४ । ११५ ॥ आभ्यां परः मूर्धन्
शब्दोऽकारान्तो भवति । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ।

अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् । ५ । ४ । ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेः अच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं

प्राप्नोति । द्रुखि नासिका यस्य सः = द्रुणसः । खरणसः ।

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११९ ॥ प्रादेः परो यो नासिका-

शब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । उन्नसः ।

प्रणसैः । वेग्रोवक्तव्यः । विगता नासिका यस्य सः = विग्रः ।

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ॥ नब्दुःसु-

भ्यः परौ प्रजामेधाशब्दौ सकारान्तौ भवतः । अप्रजाः । दु-

ष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः । ५ । ४ । १२९ ॥ आभ्यां परस्य

जानुशब्दस्य जुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य =

प्रजुः । सङ्गते जानुनी यस्य सः = संजुः ।

ऊर्ध्वाद्विभाषा । ५ । ४ । १३० ॥ ऊर्ध्वजुः - ऊर्ध्वजानुः ।

धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ॥ धनुश्शब्दान्तस्य बहुव्रीहेरन-

डादेशः स्यात् । द्विधन्वा । शार्ङ्गधन्वा ।

जायाया निङ् । ५ । ४ । १३४ ॥ जायान्तस्य बहुव्रीहेः

निङ् आदेशः स्यात् । जानकी जाया यस्य सः = जान-

कीजानिः ।

उरः प्रभृतिभ्यः कप् । ५ । ४ । १५१ ॥ बहुव्रीहौ उर

प्रभृतिभ्यः कप् स्यात् । व्यूढम् उरः यस्य सः = व्यूढोरस्कः ।

१. पूर्वपदात्संज्ञायामगः । इति णत्वम् ।

२. उपसर्गाद्बहुलम् ।

द्वन्द्वे घि । २ । २ । ३२ ॥ द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं प्रयोज्यं
स्यात् । हरश्च हरिश्च = हरिहरौ । ४ । २ । ३३

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥ इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईश-
कृष्णौ । ४ । २ । ३४

अल्पाक्षरम् । २ । २ । ३४ । शिवकेशवौ ।

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ॥ एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्
स्यात् । यूकालिक्षम् । ४ । २ । ३५

येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ९ ॥ एषां प्राग्वत् ।
अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकम् । ४ । २ । ३६

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ॥ आभ्यां परस्य
वर्चस् शब्दस्य अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ।

अवसमन्वेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७९ ॥ एभ्यः परस्य
तमस् शब्दस्य अच् स्यात् । अवतमसम् । संतमसम् । अन्ध-
तमसम् । ४ । २ । ३७

उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ॥ प्रगतोऽध्वानम् = प्रा-
ध्वो रथः । ४ । २ । ३८

नञस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ ॥ समासान्तो न । अ-
राजा । असखा । पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ॥ नञ् पू-
र्वीतिपथो वा समासान्तः । अपन्थाः - अपथम् ॥

॥ इति समासान्तः ॥

॥ अथ तद्धितप्रकरणम् ॥

तत्रापत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः ।

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ९२ ॥ अपत्येऽर्थे अण् प्रत्ययो भवति । यथा - राघोः अपत्यम् इत्यर्थे राघु + अ इति स्थिते, तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥ विति णिति च तद्धिते परे अचां मध्ये आदेरचो वृद्धिः स्यात् । राघु + अ इति स्थिते, ओर्गुणः । ६ । ४ । १४६ ॥ उवर्णान्तस्य भस्याङ्गस्य गुणस्तद्धिते । इति राघो + अ इति स्थिते, अवादेशे । राघव् + अ + सु = राघवः । एवमुत्तरत्राप्युहम् ।

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । ४ । १ । ८५ ॥ दितेः अपत्यम् = दैत्यः । अदितेः आदित्यस्य वा अपत्यम् = आदित्यः । प्राजापत्यः । यमाच्च । याम्यः ।

अत इञ् । ४ । १ । ९५ ॥ अदन्तात्प्रातिपदिकात् अपत्यार्थे इञ् स्यात् । दक्षस्य अपत्यम् = दाक्षिः । दशरथस्य अपत्यम् = दाशरथिः ।

ऋण्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥ एभ्योऽपत्येऽर्थेऽण् स्यात् । वसिष्ठस्यापत्यम् = वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । श्वाफल्कः । वासुदेवः ।

कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥ अपत्येऽर्थे अण्
स्यात् कन्याशब्दस्य कनीनादेशश्च । कानीनः व्यासः
कर्णश्च ।

स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्योऽपत्यार्थे
ढक् स्यात् । ढस्य एयः । विनताया अपत्यम् वैनतेयः ।

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ॥ इनङादेशो ढक् च ।
कुलटाया अपत्यम् = कौलटिनेयः - कौलटेयः । अत्र कुलटा
भिक्षुकी । व्यभिचारिणी इत्यर्थे तु - ढक् । कौलटेरः । क्षुद्रा-
भ्यो वा । ४ । १ । १३१ ॥ वा ढक् । काणेरः - काणेयः
दासेरः - दासेयः । पितृष्वसुञ्छण् । ४ । १ । १३२ ॥ छस्य
ईयः । पैतृष्वस्त्रीयः । पैतृष्वसेय इत्यपि । मातृष्वसुश्च । ४ ।
१ । १३४ ॥ मातृष्वस्त्रीयः मातृष्वसेयः । कुलात्खः । ४ ।
१ । १३९ ॥ अपत्यार्थे । खस्य ईनः । कुलीनः । कुल्यः ।
स्वसुञ्छः । ४ । १ । १४३ ॥ स्वस्त्रीयः । भ्रातुर्व्यञ्च । ४ ।
१ । १४४ । भ्रातुरपत्यं = भ्रात्रीयः । शत्रुश्चेत् भ्रातृव्यः ।
मनोर्जातावज्यतौ षुक् च । ४ । १ । १६१ ॥ मनोः अपत्यम् =
मानुषः । मनुष्यः जातिश्चेत् ।

तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ॥ कषायेण रक्तं वस्त्रं =
काषायम् । माञ्जिष्ठम् । लाक्षारोचनाढक् । ४ । २ । २ ॥
लाक्षिकः । रौचनिकः ।

। नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥ पुष्येण युक्तं =
पौषमहः । पौषी रात्रिः ।

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ॥ वसिष्ठेन दृष्टं - वासिष्ठं साम ।
परिवृतो रथः । ४ । २ । १० ॥ वस्त्रैः परिवृतः = वास्त्रो
रथः । पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ॥ पाण्डुकम्बलेन
परिवृतः = पाण्डुकम्बली ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । ४ । २ । १४ ॥ शरावे उद्धृतः = शारावः
ओदनः ।

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ॥ स्थण्डिले शेते =
स्थाण्डिलो भिक्षुः ।

संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥ भ्राष्ट्रे संस्कृताः = भ्राष्ट्राः
यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः = अष्टाकपालः पुरोडाशः ।
शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥ शूले संस्कृतं = शूल्यम् ।
उखायां । संस्कृतम् = उख्यम् । उखा पात्रविशेषः ।

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् । ४ । २ । २१ ॥ पौषी
पौर्णमासी अस्मिन् = पौषो मासः । विभाषा फाल्गुनीश्रव-
णाचैत्रीभ्यः । ४ । २ । २३ ॥ एभ्यष्टक् वा स्यात् । पक्षे
अण् । फाल्गुनिकः - फाल्गुनः । श्रावणिकः - श्रावणः । का-
र्तिकिकः - कार्तिकः । चैत्रिकः - चैत्रः ।

साऽस्य देवता । ४ । २ । २४ ॥ इन्द्रो देवता अस्य
ऐन्द्रं हविः । बार्हस्पत्यम् । सोमादृचण् । ४ । २ । ३० ॥

सौम्यम् । वाय्वृतुपित्रुषसो यत् । ४ । २ । ३१ ॥ वायव्यम् ।
ऋतव्यम् । पितृव्यम् । उषस्यम् । अग्नेर्दक् । ४ । २ । ३३ ॥
आग्नेयम् ।

तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ॥ काकानां समूहः = कौ -
कम् । बाकम् । भिक्षादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ॥ भिक्षाणां
समूहो = भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो = गार्भिणम् ।

प्रकीर्णकाः - युवतीनां समूहो = यौवनम् - योवतम् ।
राजन्यकम्, वार्धकम्, मानुष्यकम्, ब्राह्मण्यम्, ग्रामता,
जनता, बन्धुता, कापोतम्, मायूरम्, हास्तिकम्, धैनुकम् ।
केशानां समूहः = कैश्यम् - कैशिकम् । तृण्या । वन्या । धूम्या ।
वात्या । रथानां = रथ्या - रथकट्या ।

तदधीते तद्वेद । ४ । २ । ५९ ॥ व्याकरणमधीते वेद वा
वैयाकरणः ।

प्रकीर्णकाः - न्यायम् = नैयायिकः । त्रिविद्याम् = त्रैविद्यः ।
ऐतिहासिकः । पौराणिकः ।

तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ ॥ कुशाम्बेन निर्वृत्ता =
कौशाम्बी नगरी ।

शेषे । ४ । २ । ९२ ॥ प्रकीर्णकाः । चक्षुषा गृह्यते =

१. समूहप्रत्ययान्तानां प्रायो नपुंसकत्वं लोकात् ।

१. नखाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ७ । ३ । ३ ॥

चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । उपनिषदा ज्ञायते = औ-
पनिषदः परमात्मा ।

अव्ययात्त्यप् । ४ । २ । १०४ ॥ अमेहकृतसित्रेभ्य एव ।
अमा (समीपे) भवः । अमात्यः , इहत्यः , कत्यः , तत-
स्त्यः , तत्रत्यः ।

प्रकीर्णकाः — दाक्षिणात्यः , पाश्चात्यः , पौरस्त्यः ,
औत्तराहः , सांवत्सरिकम् , नैशिकम् - नैशम् , प्रादोषिकम्
प्रादोषम् , प्रावृषेण्यम् , वार्षिकम् । ग्रामेभवः = ग्राम्यः - ग्रा-
मीणः । राष्ट्रे भवः = राष्ट्रियः । कुले भवः कुलीनः । कौले-
यकः श्वा चेत् । कुक्षौ भवः = कौक्षः । कौक्षेयकः असिश्चेत् ।
ग्रीवायां भवः = ग्रैवः । ग्रैवेयकः अलङ्कारश्चेत् । दिशि भवम्
= दिश्यम् । वर्गे भवम् = वर्ग्यम् । दन्त्यम् , कण्ठ्यम् , अ-
ङ्गुलीयम् , कवर्गीयम् । मध्ये भवः = मध्यमः । मासे भवं =
मासिकम् ।

युवयोः युष्माकं वा अयम् = यौष्माकीणः - यौष्माकः -
युष्मदीयः । आस्माकीनः - आस्माकः - अस्मदीयः । मम
अयम् = मामकीनः - मामकः - मदीयः । तावकीनः - त्वदी-
यः - तावकः ।

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ॥ सुघ्रात् आगतः = सौघ्रः ।
पैतामहकम् , मातामहकम् , हौतृकम् , भ्रातृकम् , पित्र्यम् -
पैतृकम् ।

तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ ॥ अश्मनो विकारः =
आश्मः । भस्मनो विकारः = भास्मनः । मार्तिकः , बैलम् ,
त्राणुषम् । जातुषम् , कापित्थम् , पालाशम् , खादिरम् ।

प्रकीर्णकाः— सुस्नातं पृच्छति = सौस्नातिकः । उडुपेन
तरति = औडुपिकः । नावा तरति = नाविकः । वेतनेन
जीवति = वैतनिकः । क्रयविक्रयेण जीवति = क्रयविक्र-
यिकः । एवं क्रयिकः , विक्रयिकः , आयुधेन जीवति = आ-
युधीयः - आयुधिकः । कृत्या निर्वृत्तं = कृत्रिमम् । पक्त्या नि-
र्वृत्तं = पक्त्रिमम् । धर्मे चरति = धार्मिकः । परिषदं समवैति
= पारिषद्यः । सेनां समवयन्ति = सैन्याः - सैनिकाः । मृ-
दङ्गवादनं शिल्पमस्य = मार्दङ्गिकः । एवं पाणविकः , धनुः
प्रहरणमस्य = धानुष्कः । अस्ति परलोकः इत्येवं यस्य मतिः
सः = आस्तिकः । एवं नास्तिकः ।

रथं वहति = रथ्यः । युगं वहति = युग्यः । धुरं वहति
= धुर्यः - धौरेयः । वशं गतो = वश्यः । गृहपतिना संयु-
क्तो = गार्हपत्योऽग्निः । तुलया संमितं = तुल्यम् । धर्माद-
नपेतं = धर्म्यम् । पथोऽनपेतं = पथ्यम् । अर्थादनपेतं =
अर्थ्यम् । न्यायादनपेतं = न्याय्यम् ।

अग्रे = साधुः = अग्र्यः । कर्मणि साधुः = कर्मण्यः ।
शरणे साधुः = शरण्यः । पथि साधु = पाथेयम् । अतिथिषु
साधुः = आतिथेयः ।

समानतीर्थे वासी=सतीर्थ्यः । समाने उदरे शयितः = सोदर्यः-
सोदरः ।

दण्डमर्हति = दण्ड्यः । अर्घम् अर्हति = अर्घ्यः । वधम्
अर्हति = वध्यः । दक्षिणामर्हति = दक्षणीयः - दक्षिण्यः ।
षष्टिरात्रेण पच्यते = षष्टिको धान्यविशेषः ।

तस्य भावस्त्वतलौ । गोर्भावो = गोत्वम् - गोता । स्त्रियाः
भावः = स्त्रैणम् - स्त्रीत्वम् - स्त्रीता । पुंसो भावः = पौंसनम्
पुंस्त्वम् - पुंस्ता । पृथोर्भावः = प्रथिमा - पार्थवम् । प्रदिमा
मार्दवम् , शुक्लिमा - शौक्यम् , दाढ्यम् - द्रढिमा । जाड्यम् ।
मौढ्यम् , ब्राह्मण्यम् , सख्यम् , दूत्यम् , वणिज्यम् - वाणि-
ज्यम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा = स्तेयम् । सैन्यापत्यम् , पौ-
रोहित्यम् , शुचेर्भावः = शौचम् । मुनेर्भावः = मौनम् ।

मुद्गानां भवनं क्षेत्रम् = मौद्गीनम् । व्रैहेयम् , शालेयम् ,
यव्यम् , षष्टिक्यम् , तिल्यम् - तैलीनम् ।

सप्तभिः पदैरवाप्यते = साप्तपदीनं सख्यम् । विद्यया
वित्तः + विद्याचुञ्चुः - विद्याचणः । तारकाः संजाता अस्य
= तारकितं नभः । कोरकितम् , स्थपुटितम् । ऊरुप्रमाणमस्य =
ऊरुद्वयसम् - ऊरुद्वयम् - ऊरुमात्रं वा जलम् ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३९ ॥ यत् परिमाण-
मस्य = यावान् । तत् = तावान् । एतत् = एतावान् ।
किम् = कियान् । इदम् = इयान् ।

किमः संख्यापरिमाणे ङति च । ५ । २ । ४१ ॥ संख्या-
परिच्छेदविषयकप्रश्ने किञ्चिद्भात् ङतिप्रत्ययो भवति वतुप् च ।
काः संख्या येषां = कति - कियन्तः ।

संख्याया अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२ ॥ पञ्च अवय-
वा अस्य = पञ्चतयं दारु । चतुष्टयम् ।

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥ द्वयम् - द्वित-
यम् । त्रयम् - त्रितयम् । तथा उभौ अवयवौ यस्य = उभयम् ।

तस्य पूरणे ङद् । ५ । २ । ४८ ॥ एकादशानां पूरणः
= एकादशः, द्वादशः । इत्यादि । नान्तादसंख्यादेर्मद् ।
५ । २ । ४९ ॥ पञ्चानां पूरणः = पञ्चमः । सप्तमः, अष्टमः,
नवमः । षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । ५ । २ । ५१ ॥ एषां
पूरणेऽर्थे थुगागमः स्यात् ङटि । षण्णां पूरणः = षष्ठः । कती-
नां = कतिथः । कतिपयथः । चतुर्णां पूरण इत्यर्थे = चतुर्थः
-तुरीयः - तुर्य इत्यपि । बहूनां = बहुतिथः । यावत् = या-
वतिथः । तावत् = तावतिथः इत्यादि । द्वयोः = द्वितीयः ।
त्रयाणां = तृतीयः । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । ५ ।
२ । ५६ ॥ विंशतितमः - विंशः इत्यादि । शतादीनां नि-
त्यम् । शततमः ।

प्रकीर्णकाः - इष्टमनेन = इष्टी । अधीतमनेन - अधीती ।
साक्षात् द्रष्टा = साक्षी ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ९४ ॥ गात्रोऽस्य
अस्मिन् वा सन्ति = गोमान् । मादृपधायाश्च मतोर्वोऽयवा-
दिभ्यः । ८ । २ । ९ ॥ मवर्णावर्णान्तात् मवर्णावर्णोपधाच्च
यवादिवर्जितात् परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । यथा - किम् अस्य
अस्ति = किम्बान् । ज्ञानम् = ज्ञानवान् । विद्यावान्, लक्ष्मी-
वान्, यशस्वान्, भास्वान्, यवादेस्तु - यवमान्, भूमिमान्,
गरुत्मान्, मधुमान् ।

प्रकीर्णकाः । उदन्वान् । चूडा अस्य अस्ति = चूडालः -
चूडावान् । सौराज्ये - राजन्वान् । अन्यत्र राजवान् । फेनवान् -
फेनिलः - फेनलः । लोमानि अस्य सन्ति = लोमशः ।
पामानि = पामनः । पिच्छः = पिच्छिलः - पिच्छवान् । तपः =
तपस्वी - तापसः । सहस्री । उन्नताः दन्ताः सन्त्यस्य =
दन्तुरः । केशाः = केशवः - केशी - केशिकः - केशवान्,
रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । दन्तावलः हस्ती । शिखावलः
कैकी । तुन्दः = तुन्दी - तुन्दिलः - तुन्दवान् - तुन्दिभः ।
यशस्वी - यशस्वान् । मायावी - मायी - मायिकः । स्रग्वां ।
वाच् = वाग्मी । वलिः = वलिभः । अत इनिठनौ । ५ । २ ।
११५ ॥ दण्डी - दण्डिकः - दण्डवान् ।

तसिलादयः प्रत्ययाः अव्ययप्रकरणे द्रष्टव्याः । अतिशायने
तमविष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ॥ बहूनां एकस्य अतिशय -

निर्धारणे तमप् प्रत्ययः इष्टन् प्रत्ययश्च स्याताम् । अयमेषाम-
तिशयेन लघुः = लघुतमः - लघिष्ठः । द्विवचनविभज्योपदे-
तरवीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ॥ द्वयोरेकस्य अतिशयनिर्धारणे
तरप् प्रत्ययः ईयसुनप्रत्ययश्च स्याताम् । अयमनयोरतिशयेन
लघुः = लघुतरः - लघीयान् । अजादी गुणवचनादेव । ५ ।
३ । ५८ ॥ इष्टनीयसुनौ गुणवचनादेव स्याताम् । पृथुः =
प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । नेह पाचकतमः । पाचकतरः ।

अत्र विशेषरूपाणि कथ्यन्ते - प्रशस्यः । श्रेयान् । ज्यायान् ।
श्रेष्ठः - ज्येष्ठः ॥ वृद्धः । वर्षीयान् - ज्यायान् । वर्षिष्ठः - ज्ये-
ष्ठः ॥ अन्तिकः । नेदीयान् । नेदिष्ठः ॥ बाढः । साधीयान् । सा-
धिष्ठः ॥ स्थूलः । स्थवीयान् । स्थविष्ठः ॥ दूरः । दवीयान् । द-
विष्ठः ॥ युवा । यवीयान् । यविष्ठः ; कनीयान् - कनिष्ठः । ह्रस्वः ।
ह्रसीयान् - ह्रसिष्ठः । क्षिप्रः । क्षेपीयान् - क्षेपिष्ठः । क्षुद्रः ।
क्षोदीयान् । क्षोदिष्ठः । प्रियः । प्रेयान् । प्रेष्ठः । स्थिरः ।
स्थेयान् - स्थेष्ठः । उरुः । वरीयान् । वरिष्ठः । गुरुः ।
गरीयान् । गरिष्ठः । बहुलः । बंहीयान् । बंहिष्ठः । तृप् ।
त्रपीयान् । त्रपिष्ठः । दीर्घः । द्राघीयान् । द्राधिष्ठः । वृन्दारकः ।
वृन्दीयान् । वृन्दिष्ठः । बहुः । भूयान् । भूयिष्ठः । अल्पः ।
कनीयान् । कनिष्ठः ।

ईषदसमाप्तौ कल्पद्देश्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥ ईषदूनो
विद्वान् = विद्वत्कल्पः - विद्वद्देशीयः - विद्वद्देश्यः ।

प्रकारवचने जातीयर् । ५ । ३ । ६९ । ॥ पटुप्रकारः -
पटुजातीयः ।

प्रकीर्णकाः । कुत्सितोऽश्वः = अश्वकः । अनुकम्प्यः पुत्रः =
पुत्रकः । दृस्वो वृक्षः = वृक्षकः ।

किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ ॥
अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥ कतमो
भवतां कठः ? । यतमः । ततमः । एकाच्च प्रचाम् । ५ । ३ ।
९४ ॥ एकतरः । एकतमः ।

प्रकीर्णकाः । अश्व इव प्रतिकृतिः = अश्वकः । मुखमिव
= मुख्यः । जघनमिव = जघन्यः । अग्रमिव = अग्र्यः ।
कुशाग्रमिव = कुशाग्रीया बुद्धिः । पादार्थमुदकं = पाद्यम् ।
अर्घार्थमुदकम् = अर्घ्यम् ॥

॥ इति तद्धितप्रकरणम् ॥

बृहच्छब्दरूपावल्याः द्वितीयोभागः

संपूर्णः ॥

ಪಟ್ಟಣಿಕೆ ಸಂಖ್ಯೆ.....

SGDF

Sri Gargashree Digital Foundation

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

Sanskrit Books Ready for Sale.

	Rs.	A.	P.
1. The Sanskrit I Reader ...	0	4	6
2. The Sanskrit II Reader with the 11th Sarga of Raghuvamsa ...	0	10	0
3. The Sanskrit III Reader with the 5th Sarga of Kumarasambhava ...	0	8	0
4. The Sanskrit IV Reader with exhaustive Notes ...	0	13	0
5. Sabdaroopavali New Edition containing 7 Prakaranas, viz., Sabda, Avyaya, Streepratyaya, Samasa, Prayoga, Ka- raka and Tadhita ...	0	4	6
6. Brihat Sabdaroopavali containing 8 Praka- ranas, New Edition ...	0	8	0
7. Sanskrit Copy-book No. I ...	0	2	0
8. Sanskrit Copy-book No. II ...	0	2	0

The above 8 books are approved by the Director of
Public Instruction, Madras.

9. Sanskrit Copy-book No. III ...	0	2	0
10. Laghu-Sabdaroopavali. This too contains 7 Prakaranas like Sabdaroopavali No. 5. ...	0	3	0
11. Brihaddharmarupavali, cloth bound ...	4	4	0
12. Tamil meaning of Sanskrit II Reader ...	0	6	0
13. श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । मूलमात्रम्			

सप्तकण्डात्मकम्

SRIMAD VALMIKI RAMAYANA, Text
only 7 Kandas, South Indian Readings
with foot-notes, contents and Alpha-
betical Index, Devanagari Type, in two
vol., cloth bound ...

Do. kattan bound ...

Postage, etc., extra.

T. K. VENKOBACHARYA,

MADHVA VILAS BOOK DEPOT,
East Aiyen Street, KUMBAKONAM.

Sept. 1931.

Manager
SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation